

М. ВОЗНЯК

Громадський Друг

(1878 — 1928)

I

1928 р. минуло п'ятдесят літ від того часу, коли появився перший український соціалістичний журнал. Це був задуманий як місячник „Громадський Друг“ із 1878 р., „гарячий визов“ в очі галицько-української суспільності. „Майже кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди в різкій формі висловлювано думки досі у нас нечувані, еретичні, беззаконні“¹⁾ — говорив Іван Франко в одному з своїх відчитів, що їх мав восени 1901 р. в Перемишлі. Це свято української преси взагалі та соціалістичної зокрема дало й привід до цих рядків.

Поява першого українського соціалістичного журналу це в першій мірі заслуга Михайла Драгоманова. Про те, в якому зв'язку стояв Драгоманов до видавництва, оповів він сам у листі з 29 квітня 1878 р. до Хведора Вовка, що по виході 1 ч. „Громадського Друга“ листовно радив Драгоманову „або зречтись того усього діла або брати його в свої руки цілком, — тільки ліпше перше“²⁾. В своєму листі до Вовка підкреслював Драгоманов, яку вагу покладав він у тому, „щоб була в Галичині своя газета“. Він переказував на Наддніпрянщину, що ставить найпершою умовою й навіть кабінетною справою з поміччю галичанам те, „щоб заснувати їм журнал“. Теорія поміччю галичанам була у Драгоманова така. Драгоманов уважав, що галицьким студентам треба в початку помагати два-три роки, а дальшу поміччю щораз зменшувати. Напр. коли Драгоманов закладав бібліотеку для віденської „Січі“, тоді згори сказав Остапові Терлецькому, що книг здобуде стільки, що на перший рік передплатить журнали й дасть на хату, на другий рік тільки передплатить журнали, а на третій рік уже не дасть нічого. По Відні прийшла черга на Львів. Драгоманов гриз „не одного, щоб там заложити видавництво, склад і бібліотеку“. Судячи по редакції „Друга“ 1876 р., думав, що вона має добрих для такої мети людей. Ухопився за них через те, що 1) прийшов уже час зробити щось для львівської молоді, 2) що Львів у протиставленні до Відня лежить на українській землі, й 3) найголовніше, що вони саяк чи так працювали тоді, коли „віденчуки все збирались“. Через те останніми часами налягав Драгоманов на те, „щоб помігти заложити во Львові курінь наших людей“. Уважав потрібним, щоб у тому курені господарями були самі львов'яни, а наддніпрянці тільки помогли б їм стати на ноги, а далі вже зменшували б свою

¹⁾ Ів. Франко. Молода Україна. Львів, 1910. Стор. 23.

²⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. II. Чернівці, 1910. Стор. 298.

поміч. Про якесь кермування чи „монархію свою“ не міг Драгоманов думати вже через те, що в нього не було монархічних інстинктів, так і через те, що підходив до тих років людського життя, „коли чоловік мусів щось зробити своє“, а досі він за сорок душ робив їхнє через те, що вони підводили його обіцянками, проханнями, або через те, „що бачив, що час іде, а того, що треба на той час, властиве ніхто не робить“. Згадка Драгоманова про його працю за сорок душ, себто людей київської Громади, набирає свого забарвлення при дальшому його оповіданні, що наддніпрянці не послушали його й не помогли львов'янам. А що Драгоманов утратив віру навіть у добру волю віденців, через те він уже й не сердився, коли йому „сказали з України, що ніякого видання в Австрії вони закладати не хотять“. Аж ось вийшов Павлик із тюрми й написав Драгоманову, що він із товаришами зараз готовий видавати журнал. Драгоманов відписав, що дасть своїх 250 карб. і їде від родички (себ то сестри Олени Пчілки) хоч 100. Ні з якими вже ні гуртками ні громадами про це не міг говорити. Очевидно, гроші бажав дати на те, „щоб з них певно хоч щонебудь вийшло“. Думав, що по трьох-чотирьох числах „можна буде сказати і другим: ось дещо робиться, — піддержте ж вже готове“. Драгоманов бачив, що Павлик і Франко, „хоч щонебудь та робили, і брались робить“. Тому відповів їм, „що ось так то поможу, — а більше не сподівайтесь. Хочете ж робити, — робіть“. Після того одержав записку від Терлецького з тюрми з радіою пожити. Але Драгоманов не смів спиняти Павлика й Франка, „тим паче, що вони ще раз казали, що раді робити“. Тому й написав їм, що як буде готове число, вишле 300 фр. Тим часом знов одержав лист від Терлецького з радіою видавати журнал у Відні, а не у Львові. Щодо цензури, й Драгоманов уважав відповіднішим Відень від Львова. Та не в самій цензурі діло, а й в людях і в їх зв'язках із краєм. Драгоманов досить пізнав віденців. Вони були далеко більше освічені від львов'ян, що де в чому були зовсім діти, але чи через те, що вони жили в чужому краю, чи через те, що довго не було їм ні до чого причепитися, віденці були страшенно в'ялі й, коли ось уже чотири роки „все збираються щось написати, та не напишуть, — то ще стілько ж можуть збиратись“. Драгоманов не міг навіть сказати, чи є між ними письменники, бо не бачив нічого їхнього писаного, крім листів і рецензії Сельського¹⁾. Хоча Терлецькому признавав Драгоманов літературний хист і Терлецький багато вчився, „але він так себе закрутив в крузі, що „боюсь виступати з чимсь не 1-го сорту“, — що навряд, чи й вийде коли що з нього“, бодай для „Громади“ протягом 2½ років не давав нічого, як і інші віденці, хоча Драгоманов із ними всіма був у добрій приязні й вони обіцяли йому працювати. Якщо Драгоманов був би знав, „що інакше буде, то й всю свою кампанію (і особисте життя) поставив би інакше“. Крім того, що у Львові були хоч невеличкі реальні дані, там був Драгоманов „певніший з Павликом, як з чоловіком, котрий не політикує“. А що рада Драгоманова про Галичину була: „виступай хоч з малим, з смирним, та тільки з ясним і не політикуй“, він писав, „що готов мати діло з новим журналом тільки, коли його редактором буде Павлик“. Інші радили підставити когось іншого, буцім то Павлик був за різкий в очах публіки. Коли Драгоманову написали, що Павликові дали вже

¹⁾ Рецензія Ш. Сельського про брошуру В. Т. „Про житє“ появилася в 1 кн. Громадського Друга (стор. 85 — 88).

концесію з уряду, що журнал уже друкується, він вислав свої 300 фр. і написав родичці, щоб вислала 100 крб. Незабаром вишло ще 300 фр., і тим уважає скінченим „своє діло в основанні журналу“¹⁾.

Оповідання Драгоманова в листі до Вовка цінне для цієї теми не тільки тому, що вияснює фінансову спроможність заснування „Громадського Друга“, але й причину, чому його редактором став Павлик, а не хто інший. Останній уже в листі з 13 листопада 1877 р. писав до Драгоманова, що „думав взяти на себе редакцію наслідника „Друга“, котрий застановила на завше партія не народна, що перед арестаціями взяла верх в „Академічеськім Кружку“²⁾. „Я, як кажу“, писав Павлик, — думаю про новий журнал, про видавництво етнографічних матеріалів і переводів європейської науки для Галичини“. Висловлював побоювання, щоб із його виїздом зо Львова не звелось і те, що вже було, маючи тут на думці кількох „хлопців дуже порядних“. Хвалився, що має вплив не так працею, як особисто. Пригадував, що все хоча трохи живе в „Друзі“ й між молоддю приймалося від нього особисто, навіть праці Драгоманова аж тоді порозуміли, як приватно перередагував їх Павлик; де його товариші не хотіли, він „жерся“, чого вони боялися, — він „силоміць попхнув“. Побоюючися, що без нього молодь не тільки відчепиться від Драгоманова, але й взагалі від живого, скоро їх хто переполохає, Павлик писав, що доти не відповість категорично на пропозицію Драгоманова йти кінчити студії до Праги за його грошевою підмогою, доки не буде у Львові на кого лишити ролі, що її сповняв Павлик³⁾.

Потребу лишитися у Львові й зайнятися журналом підкреслював Павлик і в листі з 29 листопада 1877 до Драгоманова⁴⁾. Попри журнал указував на потребу завести видавництво новішої белетристики й наукових творів для Наддністрянщини й Наддніпрянщини. Готов був зайнятися й іншими видавництвами⁵⁾. В найближчому листі до Драгоманова з 5 грудня 1877 писав Павлик, що „Громадський Друг“ думає він щойно „почати з новим роком, бо треба приладити матеріалу“⁶⁾!

Пізніше відсунув Павлик видання журналу на час по процесі, що відбувся в січні 1878 р. В листі до Федора Василевського й товаришів із 12 січня 1878 писав Павлик про цю справу ось що: „Це добре, що зможемо робити коло „Громадського Друга“ ураз як найбільш людей, бо вперед усе було звалено на нас трьох, а притім журнал був у руках товариства „Академічеський Кружок“ — цілком противного ділу, так що ледви вийшов „Друг“ люцкій хоть трохи. Тепер же думка взяти його в свої руки і видавати рішучо, що буде зараз по процесі. Думка у мене видавати його випусками місячними, як „Русская Старина“, через що мож буде містити по більше, як це робилось у „Другу“. За Вашу працю дуже Вам вдячні будемо, бо що до полуденної слав'янщини, то між нами нема нікого, хто б міг писати про це“. Добре б було, якби Ви могли на всігди писати про це⁷⁾. З дальших слів листа: „Я також переложив на малоруську мову вже половину „Quintessenz“, але праця Ваша не завадить“, виходить, що

¹⁾ Переписка, II, стор. 298 — 301.

²⁾ Там само, стор. 234.

³⁾ Там само, стор. 234 — 235.

⁴⁾ Там само, стор. 247.

⁵⁾ Там само, стор. 248.

⁶⁾ Там само, стор. 251.

⁷⁾ Там само, стор. 281 — 282.

також Василевський, як і Павлик, перекладав ту саму працю Шефле. Павлик цікавився перекладом Василевського з уваги на технічні слова, „бо взагалі переклади на малоруську мову з економії політичної — дуже трудні“. Звертався також Павлик до Василевського, щоб він попрохав Драгоманова „прислати обіцяну повість для „Громадського Друга“, щоб могла бути поміщена в № 1“¹⁾. Праця, що про неї згадав Василевський у своєму листі до Павлика, за що останній зобов'язувався до дяки, це „Війна слов'ян з турками (1875 — 78 рр.)“, надрукована в 2 ч. „Громадського Друга“, (стор. 159 — 166), в „Дзвоні“ (стор. 203 — 216) й „Молоті“ (стор. 64 — 80) під псевдонімом Софрон Круть.

В листі до Драгоманова з 22 січня 1878 писав Павлик, що „журнал треба почати скоро“²⁾, а в листі з половини лютого обіцяв написати, коли буде готовий матеріал до „Громадського Друга“, й повідомляв, що „з Праги обіцяли писати до него, особливо з історії южних слав'ян“³⁾, — останнє написане під впливом обіцянки Василевського. Тут і тішився Павлик, що як редакторові журналу йому вільно буде мати всяку книгу, навіть заборонену⁴⁾.

Щойно вихід Івана Франка з тюрми прискорив і вихід 1 ч. „Громадського Друга“. „Я від виходу жию разом з Павликом і як на мене доста добре — писав Франко до Ольги Рощкевичівни. До вечора працюємо над видавництвом нової газети „Громадський Друг“, котрого перший номер вийде з початком свят. А се буде часопис обширніша всіх, які досі виходили в Галичині; щомісяця виходити буде книжками о 5 — 6 аркушів, в форматі трохи більшим, як „Вістник Європи“. Печатати буде ся зовсім радикальною правописою а за редакцію відповідає Павлик“. Повідомляючи Драгоманова, що від 5 березня він є на волі й сидить у Павлика, писав Франко в дописці до Павликового листа з половини березня, що покищо помагатиме Павликові видавати „Громадський Друг“ і, „коби лиш яка така підпора, ми би чень поставили го дещо троха на ноги — запевнював він — і докола нього згрупували що талантівішого і живійшого з молодіжі“⁵⁾. А Павлик повідомляв, що „Громадський Друг“ уже готовий до друку, й подавав плянований його зміст, а саме, замість „повістки“, що її мав прислати Драгоманов, „будуть дальші образки Борислава („Boa Constrictor“), половина Quintéssenz. Дещо про релігійні секти на Україні (Українця), Шевченко й галицькі народовці і з „Вестника Європи“ „Діло Іловайського“ (з потрібними поправками і додатками)“⁶⁾.

Остання згадана стаття про Іловайського це стаття Драгоманова, надрукована в хроніці січневої книги „Вестника Європи“ за 1878 р. під ініціалами К. В. (Кирило Василенко) п. н. „Дело г-на Иловайского в Галиции. — Небольшая глава из славянской патологии“. З дрібними поправками й необхідними додатками вона надрукована в українському перекладі в 1 кн. „Громадського Друга“ (стор. 49 — 64) п. н. „Пригода д. Іловайського в Галичині. Маленька картинка із слав'янської патології“. Так само в першій книзі найшла місце стаття Євгена Борисова „Дещо про релігійні секти на Україні“ (стор. 66 — 76)

¹⁾ Там само, стор. 282.

²⁾ Там само, стор. 284.

³⁾ Там само, стор. 286.

⁴⁾ Там само, стор. 287.

⁵⁾ Там само, стор. 288.

⁶⁾ Там само, стор. 287.

з редакційною вставкою чи то доповненням галицьким матеріалом (на стор. 68 — 71). Найбільшою статтею 1 ч. „Громадського Друга“ був переклад із Альберта Шеффле п. н. „Що таке соціалізм?“ (стор. 14 — 49), зроблений на підставі четвертого видання з 1878 р. твору того німецького автора п. н. „Die Quintessenz des Sozialismus“ за порадою Драгоманова. На його думку треба було пустити згаданий переклад в Австрії „щоб рот декому замкнути“¹⁾. За те ні в 1 ч. ані пізніше не надруковано статті п. н. „Шевченко й галицькі народівці“, бо Павлик не викінчив її²⁾. Свою повість „Boa Constrictor“ вирвав Франко з суду щойно пізніше й треба було ще її перероблювати і кінчити“³⁾.

Повідомляючи Драгоманова, що 1 ч. „Громадського Друга“ вже виготовлене й що воно друкується в першій зв'язковій друкарні, прохав Павлик прислати гроші на його ймення, бо „робітникам треба би скоро заплатити“. Подавши зміни в змісті, а саме, що замість Франкової повісти буде „два образки з галицького життя“, один — Франків, а другий — Павликів, писав Павлик ось що про журнал: „Громадський Друг“ затитулований: „місячник літературний і політичний“ — то щоб Ви не подумали, буцім то ми будемо „політикувати“; це тільки для того, що часом буде треба щось такого говорити, то аби не мали зачіпки конфіскувати. Якби Ви могли критикувати політику австрійську в „Громадським Друзі“, то було б дуже добре, бо межі нами нема нікого такого“. Висловивши сподівання, що Драгоманов даватиме свої статті до кожного числа, додавав Павлик: „Громадський Друг“ буде 5 — 6 печатних листів щомісяця. Більше зачинати боїмося, щоб не урвалися. Помочі ніякої окрім надії на пренумерату, не маємо“⁴⁾. А в найближчому листі до Драгоманова писав у цій справі ось що: „Не знати, як піде „Громадський Друг“. Це певне, що коби хоть було на друк. На хліб прийде нам писати в „Вестник Европы“, або де. Ми обходимося тепер в 25 рублів в місяць“⁵⁾.

Коло 25 березня зложено всього півтора аркуша з першого числа а ціле число вийшло щойно в квітні⁶⁾. Пишучи Драгоманову про вихід 1 ч., повідомляв його Павлик, що до того часу було 12 передплатників у Галичині, що з Наддніпрянщини приобіцяли 500 руб. на рік, як підмогу для „Громадського Друга“, та що в 2 ч. зачнуть друкувати працю Лянґе. Свій лист кінчив Павлик словами: „Добре би було, якби Ви встигли прислати свою працю. При редакції нам ніхто не допомагає: ми тільки оба письменствуємо, коби ще тільки здоров'є, а то оба ми страх хорі, особливо я“⁷⁾.

Всього надруковано 600 примірників 1 ч. „Громадського Друга“, з чого поліція захопила 92 примірників, бо журнал сконфісковано в п'ятьох місцях. В цілості підпав конфіскації вірш Мирона — Франка „Товаришам з тюрми“ (стор. 1 — 2). Тон вірша бадьорий:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давним житєм!...
З давних брудів і думка розкута,—
Ожиємо, брати, ожием!

1) Там само, стор. 302.

2) Там само, стор. 287.

3) Там само, стор. 291 — 292.

4) Там само, стор. 289 — 290.

5) Там само, стор. 291.

6) Там само, стор. 293.

7) Там само, стор. 293 — 294.

Ожнемо новим ми, повнійшим,
І любовою ogrітим житєм, —
Через філі мутні і бурливі
До щасливих країн попливем.

Через філі нещастя і неволі,
Мимо бур, пересудів і зла
Попливем до країни святої,
Де братерство і щастя й любя!

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів — царів,
Ані тож за попів, ні за бога,
Ні за панство, неситих панів.

Наша ціль — людське щастя і воля,
Верх розуму над віров сліпов,
І братерство велике, всесвітнє,
Вольна праця і вольна любов.

Але твердо тра в бою стояти,
Не лякатись, що впав перший ряд,
Тра по трупах наперед ступати,
Но ні крок не крітатися взад.

Се ж послідна війна! Се до бою
Із звірством чоловіцтво стає,
Се побороє правда неволю,
„Царство боже“ на землю се йде!

Не моліться вже більше до бога:
„Най явиться нам царство твоє!“
Во молитва слаба ту підмога,
Де розумної праці лиш тре.

Не від бога те царство нам спаде,
Не святі на руках го знесут,
Але власний ваш ум го посяде,
Сильна воля і спільний наш труд!

Я позволив собі навести вірш Франка в цілості, бо раз маємо тут властиво віршовану програму журналу, а друге, пригадка віршу потрібна, щоб легше зорієнтуватися в мотивах конфіскації його. Австрійська прокуратурія сконфіскувала вірш тому, що в ньому „висміював автор засади і науки релігії, в державі правно узнаній, і zarazом усиливає зрушити урядження супружества, протое містить в собі той артикул знамена виступку против публичному порядку“, як сказано в судовому вирокі.

З трьох місць, сконфіскованих у статті Драгоманова, два приходять в його власному тексті, а третє це редакційна увага. Перше місце, сконфісковане в тексті Драгоманова, це те речення (стор. 55), де приведені слова селян із їхніми надіями, що російський цар визволить їх від панів і багачів, та поділить землю „усім по рівній пайці“. Австрійська влада побачила в тому реченні образу цісарського маєстату. В другому місці статті сконфісковано трохи не третину її цілої (стор. 58 — 62), все оповідання в зв'язку з першим галицьким соціалістичним процесом. Конфіскацію мотивував суд тим, що автор статті обвинувачував фальшиво австрійський уряд і львівський суд о сторонничість і самовільність при досліджуванні й обговорюванні соціалістичної справи. Редакційну дописку (стор. 56) сконфіскувала влада за те, буцім то вона висміювала розпорядки державної влади з приводу досліджування соціалістичної справи й

старалася цим способом понизити згадані розпорядки. Між ними наведений і цей приклад, що Франкові „Баяди и рассказы“ збирав по краю намісник, з виразним додатком, що з цієї революційної книжки вийти може між молодіжжю пропаганда „zgubnych nauk“.

Останнє сконфісковане місце в 1 кн. „Громадського Друга“ торкнулося не самої статті Борисова, а редакційної вставки в неї (стор. 68—70) разом із „Попівським сумлінням“, буцім то записаним із уст народу; в дійсності це сатиричний вірш Анни Павлик, як це розкрив Франко¹⁾.

З 1 ч. журналу не дуже був задоволений Драгоманов, коли Павлик у своєму листі з 21 квітня 1878 писав, що він і Франко своїм перекладом зробили статтю Шеффле двічі зрозумілішою від оригіналу; „можна б було й легше переводити, т. є. розв'язувати поодинокі слова і положення, а тоді вийшло б ще незрозуміліше“. Неначе усправедливився Павлик, пишучи про себе й Франка: „В редакції формально тільки ми два: переводимо, „сочиняємо“, ведемо коректу. Повідомляючи, що журнал ішов поволі, висловлював думку, що „українці повинні нас піддержати хоть до кінця року, то чей вже зможемо стати на свої ноги, тільки лихо, що вони 1 № не мають і годі переслати“. А в дописі додавав, що „всі лютяться на № 1 „Громадського Друга“ і настрашилися того, що за нами усе більше йде молодіжи“²⁾.

З приводу 1 ч. журналу висловив Драгоманов деякі критичні думки також у вище згадуваному листі до Вовка. Вовк писав, що „віденці в усьому не сходяться з редакцією „Громадського Друга“ й що „з 1 № начавсь раскол між Львовом і Віднем“. Драгоманов не знав, у чому не сходяться львов'яни й віденці, тільки Павлик писав йому, що друкуватиме, почавши від 2 ч., працю Лянге „Робітницьке питання“, „хоть віденці й проти того“. Мабуть віденці були тієї ж думки, що й Вовк, а саме, що Лянге „дуже довгий для журналу, що ліпше печатати його окремою книгою“. Далі для Драгоманова було зовсім темним те, що писав Вовк про „монархічні і демократично-анархічні порядки редакції“. Драгоманов не думав, щоб львов'яни не взяли віденської праці. Мандати можна приймати тільки від того, хто працює. Тому радив віденцям перше написати щось для журналу й потім вже відповідно до того, як поступить редакція з написаним, говорити про монархічне чи демократичне поступування, бо ж віденці не почнуть своєї демократії від того, що скасують працю товаришів, заки сами що зробили³⁾.

Драгоманов признавався, що це він порадив перекласти Лянге, бо на думку його й інших, що більше від нього знали політичну економію, це добра книга. Не важна річ, як друкувати її, чи в журналі, чи окремо. Може й краще окремо. „Тільки біда в тому, — писав Драгоманов, — що ні звідки я не бачу, що коли Лянге в журналі не буде, то там буде на його місці щонебудь ліпше. Я Вам впи'ять скажу: Павлик і Франко спосібні люди, але їм треба ще дочитись. Ось їх праці в 1 № „Громадського Друга“ дуже „зелені“, хоч з добрими замірами зроблені. Таке можна напечатати в 1—2 NN, — а далі треба дати щось більше стиглого. А на таке треба час і науку. Так хай вчаться на перелогах таких річей, як Лянге, Дрепер, Ренан і т. д.

¹⁾ Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910, стор. 248.

²⁾ Там само, стор. 295—296.

³⁾ Там само, стор. 297.

Я так і надумав: Хай Громадський Друг дасть за рік 2 капітальних книги переведені, — та до того дописі, повістки і т. и. біжуче, — то й слава Аллаху!“ Коли ж знаходяться охотники працювати, так що Лянґе може піти в додаток, „то ще більше слава Аллаху!“ Далі писав Драгоманов, що не розібрав того, що Вовк двічі писав про популярність чи непопулярність „Громадського Друга“. Думав, що саме через те, що галицька інтелігенція до соціалізму не дуже то прихильна, треба видавати журнал для неї. „Як же собі хочете, — мотивував Драгоманов свою думку, — а щоб було кому писати для народа, треба б, щоб перше було писано для інтелігенції. Поки що двох публік перемишувати не можна. Для народа треба окремо писати, — і ні я ні Громадський Друг нікому цього не забороняємо¹⁾).

Скінчивши лист, одержав Драгоманов лист від Франка. Тепер трохи порозумів, що закидали „Громадському Другові“, а саме, „чому нема програми, чому не сказано, чи вони пропагандисти чи агітатори, — чому виступають проти попів, а не проти релігії, — чому редакція не демократична“. Драгоманов думав, що в „Громадському Друзі“ „перш усього треба в'яснити громадські порядки, а потім прибирати, як їх перевернути, інакше в саме „многоглаголіє“ перейде“. Покликувався на російські гуртки, що через те влізли в болото, що пішли інакше. Признавав, що треба валити релігію, „але коли хто почав з попів, то гріх цей можна поправити тим, щоб сісти написати про релігію“. Колись радив перекласти „Конфлікт віри й науки“ Дреппера, „а коли хто оригінальне напише, то ще ліпше“. У Відні були настільки освічені люди, що могли це написати. Заговоривши про „демократію“ редакції, писав Драгоманов: „Ви бачили, що моя „монархія“ в тому, що я „подать“ заплатив. А це діло мужицьке, а не царське. Аристократія Павлик + Франко в тому, що вони написали майже увесь 1 №. Це теж діло мужицьке. В чім же суперечка? Невже ж в тім, що вони не посилали усіх статей на перегляд в Відень, чи в Київ? А написав Сельський свою статтю, написали Ви, написав Борисів, — то й напечатали. І вперед певно те ж буде. За чого ж тут розкол?! Хай віденці напишуть увесь 3 №, то, певно, львівці будуть радніші, бо вони з ніг збилися за турмою та роботою“²⁾.

Лист Франка, що про нього згадав Драгоманов у своєму листі до Вовка, не датований. Хоча Павлик розповів досить Драгоманову про редакційні обставини „Громадського Друга“, писав Франко: „Додати (а може й повторити) треба, що ніяких дописей нам ні відкинути. Віденці прислали всего: критику на кн. „Про жите“, резюме Мілічевіча „Кнежевина Србија“ і переклад брошури Геккеля про науку розвитку. Послідної ми в другім н-рі, бачиться, не дамо, бо вона за тяжка, хоть, правду сказавши, і прочі наші кусники не визнаються надмірною легкістю, як і Ви самі кажете. При такім складі редакції, як у нас, і при такій помочі, як ми маємо, журнал не тільки конче вийде односторонній, але швидко й зовсім перестане виходити зі зглядів фінансових“. Знаючи більше-менше баянське видавництва, міг би був Драгоманов сказати, що поки не треба було пориватися на таке об'ємисте й дороге видавництво. На те відповів Франко, що „ми самі стоїмо ту на леді, — що хвиля можуть прийти і не знать за яку чортову маму взяти нас до Іванової хати, — а тоді й журналови капут, значить, нам хотілось би, так сказати, украсти того часу

¹⁾ Там само, стор. 302.

²⁾ Там само, стор. 303 — 304.

і паперу і видати як найбільше в найкоротшім часі“. Навівши подану вище критику 1 ч. „одного добродія з Відня“, зазначував Франко: „ну, загалом, ушив добрий кожух, тільки що не до нас прикровний. Мені видається критика того добродія мудрою розправою о пирогах, котру ситий читає голодним“. З приводу думки Драгоманова, що коли „Громадський Друг“ продержиться 6 місяців, то проломить дорогу, зауважував Франко: „Значить, плоха в Вас надія на далі, коли пророчите тільки 6 н-рів. Я, признаюсь Вам, не надіюся й тільки. Мені бачиться, що поледви видамо й 2-ий н-р, а про третій і гадки нема. Передплатників у нас зо 15, котрі поплатили по 50 кр. або 1 гульд. = 10 гульд. З Відня доси не прийшло нічого помило обіцянок, — впрочім не багато ми й надіємся відтам. Щоб проломати дорогу, треба мочи не тільки стояти на ногах, але ще й силуватися, — а „Громадський Друг“ навіть на ногах не вдержиться. На Україну ми не могли его послати задля київської погани: не знаємо й доси, що там з ким сталося, значить, і писати ніяково. Ті 200 фр., котрі Ви обіцяєте прислати, зовсім не вистануть на другий н-р, — та й то ми просили б Вас прислати як найскорше, бо друкарня не може ждати, тай і так уже криво дивиться на цю штуку і боїться втрати, коли б „Друг Громадський“ лопнув“. Питаючи ради Драгоманова, „чи брести далі на непевну, чи дотоканити другий н-р і відтак оголосити, що „Друг Громадський“ не виходить далі, чи що робити“, писав Франко: „Ми, будьте певні, не жebraли б ні у кого милостині, якби могли заробити сами на тільки, — ми всео дали б на дороге і святе наше діло, — але заробити ніяк не можна. Ми навіть не можем старатися о місце дописувателів у деяких газетах, бо за нашим видавництвом нам не стає часу, а ще гірш, не стає сили. Я, правду сказавши, після Іванової хати і одного дня не спочив і ходжу тепер, немов приголомшений, — кілька слів годі склемезити. Просто роспука береся. А ту ще наші домашні шпіони слідять за кожним нашим кроком і псують послідні каплі доброго гумору. По місті казки дивовижні раз-у-раз: що вже нас арештували. — то: будуть арештувати, стережіться, — то вішати будуть, то процес виточать за Hochverrat (державну зраду) і т. і.“. Це все були б дурниці, якщо це не викликало б поганих наслідків із іншого боку, а саме: „молодіж, котра досить радо горнеся до „Громадського Друга“, взяли в крипи, грозять ексклюзіями та арештами всякому, хто з нами перестав, тягають по канцеляріях та допрошують, — ну пекло тай годі. І роби ж ту серед такого багна, не лайся, давай всесторонні програми!“ А тут ще треба журитися щоденним хлібом, а властиво жити надією, що за тиждень-другий лишуться без шматка хліба. Про самого себе писав Франко, що часто думав „о самобійстві або о образі мавстату, за котру швидко засадять на довгі літа“. Ставлячи питання, чи не краще залишити видавництво й не наражувати друкарню на втрати, коли нема надії вдержатися, подавав Франко за причину сказаних слів не те, що він утратив охоту до праці або віру, але те, що він бачив, „що воно не зайде далеко з такою роботою“. Кінчив свій лист ствердженням, що „варто б удержати „Громадський Друг“, бо гімназійна молодь горнеться до нього, читає, подає з рук до рук і починає думати. А це не аби що: думати! щось нечуваного во роді рутенським!“¹⁾

Що торкається змісту 1 ч. „Громадського Друга“, з нього була вже мова про статтю Шеффле про соціалізм у перекладі Павлика й

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова. (Збірник Історично-Філологічного Відділу № 52). Київ, 1928. Стор. 14 — 16.

Франка, про криптонімну статтю Драгоманова в перекладі Павлика, про статтю Борисова про релігійні секти на Україні, про рецензію Сельського, про програмовий вірш Франка. Була також згадка про два оповідання: одно з них це „Патріотичні пориви“ Франка (стор. 2—6), а друге „Юрко Куликів“ Павлика (стор. 7—14). Белегистичний відділ доповнювали два перекладені вірші з німецької й польської мови: „Поступовий рак у Парижі“ Гейне в перекладі Мирона—Франка (стор. 64—65) й „Молитва попа“ М. Родоця (стор. 65) в перекладі Іллі Кокорудза, пізнішого гімназійного вчителя й директора. Хроніка журналу починається оглядом соціалістичного руху в Німеччині пера Б (олеслава) Л (імановського) (стор. 76—80), далі йде подібний огляд російського життя М. Д (рагоманова) (стор. 80—85), рецензія на брошуру Данила Тянякевича про „Наші просвітні починки“ (стор. 83—85), згадана вже рецензія Сельського й початок допису Софрона Крутя—Хв. Василевського про Сербію (стор. 88—95); його кінець є в 2 ч. (стор. 175—181). Закінчений перший (стор. 95—96), як і другий (стор. 184—186), зошит „Громадського Друга“ поясненням значення довшої низки слів, ужитих у статтях зошитів.

II

До 2 ч. „Громадського Друга“ прохав Павлик Драгоманова прислати „Українців і галичан“¹⁾. Ще перед тим прохав прислати статтю Реклю про федеративний соціалізм для поміщення в „Громадському Друзі“²⁾. Докладніший зміст 2 ч. подавав Франко в дописці до листа Павлика до Драгоманова з квітня словами: „Докладніший зміст 2 н-ру, бачиться, ось який: Два стихи, Воа constrictor (дальше „Борислав“), Ребенщукowa Тетяна, Питанє робуче Лянге (дві перші глави), — дальше ще нема, аж у хроніці кінець статті про Сербію, розбір „Правди“ літературної часті і розбір нової брошури Т. Д. (Відозва до Товариства ім. Шевченка) та згадка про сучасну жидавіську літературу в Галичині (Singer: Berl vün Brod i Wolf Ehrenkranz-Zbazarzer), замітну задля реального напрямку. Присилайте про галичан і українців! Вижидаємо також Реклю“³⁾.

Про переклад праці Лянге писав Павлик 21 квітня 1878 до Драгоманова, що він вийде кращий від перекладу статті Шеффле про соціалізм, бо праця Лянге писана лекше. До 2 ч. призначувало 2 аркуші перекладу, що його зробили Павлик і Франко вкупі. На надрукованому в 2 ч. „Громадського Друга“ (стор. 121—150) й закінчився друк праці Лянге. З перекладу почато робити відбитку в 1000 примірників, але вона загинула.

Всього мало бути 6—7 аркушів, а кошт відбитки обраховував Павлик на 160—200 австрійських гульденів⁴⁾.

З поданого змісту 2 ч. в дописці Франка до листа Павлика не увійшли сюди обидві останні замітки, рецензії на нову брошуру Тянякевича й згадка про сучасну єврейську літературу в Галичині. Не увійшло також ніщо з того, про що прохав Павлик Драгоманова в листі з 21 квітня словами: „Присилайте Прудона і Реклю, переведе одна дівчина. Статтю про німецький соціалізм присилайте скоро, бо треба переводити ще, а то застанеться робота. Більше трохи

¹⁾ Переписка, II, стор. 292.

²⁾ Там само, стор. 290.

³⁾ Там само, стор. 294.

⁴⁾ Там само, стор. 296.

опісля¹⁾. Дівчина, що мала перекладати французькі речі, без сумніву Ольга Ропкевичівна, донька попа, що в ній кохався Франко. Для „Дрібної Бібліотеки“ виготовила вона переклад „Довбні“ Золі.

Повідомляючи коло 12 травня 1878 Драгоманова про вихід 2 ч. „Громадського Друга“ та що його знов skonфісковано, хоч писано „дуже оглядно“, писав Павлик: „Треба міні щонебудь написати такого, щоб мусіли віддати мене самого під суд присяжних, так тоді я розкажу галицькі прессові порядки, а то вони винують тільки статті („об’єктивне прессове поступоване“) і протест нічо не помагає, бо вони сами розбирають його. Самого „Громадського Друга“ рвуть та читають: молодіж з прихильности, старі і „народовці“ зі злости, а крім того народ, хоть він з него лиш дещо може розуміти. Однак таких, що можуть заплатити, — 15, іншим треба давати дурно. Добре було б, якби українці помогли таки пренумеруючи, а то тепер ще не заплачений 2 № і друкарня не хоче зачинати з №“. Прохав Драгоманова прислати скоріш 300 фр., щоб заплатити друкарні, й додавав: „Ми й їсти не маємо що, з Росії на довго нема надії. Віденці нам нічого не допомагають, хоть лають і кажуть, що журнал має бути такий а такий. Я, відписав, що коли журнал не подобається, то дайте більш статей своїх ніж наших, а тоді він вийде більш по вашому. Тай то, як Ви бачите з листу віденців, вони не розберуть, що єлихого в 1 №, а так кажуть загалом“. У дописці до листу закримічував Павлик, що стаття Аксельрода в „Общин-і“ йому дуже не подобалася задля своєї поверховности й очевидної неприязні до німецьких соціалістів, але все таки думав покористуватися працею Аксельрода враз із працею Брандеса, життєписом Ляссала, „де він дуже добре характеризує Ляссалівщину і Марксієвщину, а в зв’язи з ними і теперішню соціально-демократичну німецьку партію“²⁾.

Чого бажав Павлик, те й сталося з „Громадським Другом“. Як писав у листі до Драгоманова з 24 червня, його судитимуть перед судом присяжних за 2 ч. журналу, а саме за його оповідання „Ребенщуків Тетяна“.

Та заки буде річ про суд над Павликом за його „Ребенщуків Тетяну“, треба сказати про зміст 2 ч. „Громадського Друга“. Починають його два вірші Мирона — Франка (стор. 97—98). Перший із них п. н. „Думка в тюрмі“ малює тюремний настрій автора. В останніх двох строфах ставить автор питання:

За що мене в пута сковали?
За що мені волюшку взяли?
Кому я і чим завинив?
Чи тим, що народ свій любив?

і відповідає на питання:

Бажав я для скованих — волі,
Бажав для нужденних я долі —
І рівного права для всіх:
Се весь і єдиний мій гріх!

Другий Франків вірш п. н. „Невольники“ став між іншим причиною конфіскації випуску журналу. В дощову ніч автор лежить у тюрмі, але не спить, бо не дає спати думка про святую волю. Серед роздумування розпочає огортає душу автора, бо він приходить до висновку:

¹⁾ Там само, стор. 306 — 307.

²⁾ Там само, стор. 306 — 307.

Ні, воля то сон,— а на світі
Ніхто ї не зрів і не зрит.

Дивлячися щоденно через вікно, що через нього видко частину
вулиці міста, має автор можливість пригланутися вольному життю вся-
ких людей:

Ось бідний, обдертий зарібник,
Голоден на улици став,—
Се — черева свого невольник,
А черево — найзліщий пан!

Там служниця з рана на ранок
Із кошиком пильно біжить,—
Невольниця пані лихої,
З добра тож не йшла чень служити!..

А онде бабуся старенька,—
В руках молитовник — пішла
У церков,— се бога грізного
Невольниця, бога й попа.

Он в повозі муж із жоною,—
Запевно в театри імчать,
Держаться за руки, а з рук тих
Невольничі пута бряжчать!..

І насуваються рефлексії в автора:

Ци се ж та захвалена воля,
Де тисячі, тисячі так
Жиють и вмирають, і навіть,
Як ти, про свободу не снять!..

І знову пересувається перед очима автора така картина:

Ні, що ж то. Хиба ж я не бачу?
В блискучих колясах летять
Постровні дами й панове,
Колеса о брук гуркотять.

Постровні дами й панове
Глядять так свobodно на світ,
Сміються так голосно... сміх їх
В мою аж доноситься кліть!

Картина викликала в автора відповідну рефлексію:

Се ж вольнії люди! згадав я
На хвилю. — Та ні — і вони
Невольники забатів своїх,
Дуренства, зіпсутя, нуди!
А в тім погадав я про слюзи,
Про тисячів, тисячів кров,
Що лєся в рабів тих кешені
Горющов ріков золотов...

І довго мучився автор, глядючи на світ. Кров стукала сильно в
мозок; летять чорні думки, що

Мов панські коляси блискучі
По тім'ю в бігу торохтять.

Далі йде початок повісти Франка „Boa Constrictor“ (стор. 98 —
109); її продовження увійшло в „Дзвін“ (стор. 187 — 202), а закінчення
в „Молот“ (стор. 39 — 62). Після того надрукована злочасна для

Павлика „Ребенщукowa Тетяна“ (стор. 109 — 120), далі Лянґе, уривок п. н. „Природа а церков“ з повісти Золі „Провинна аббата Муре“ в перекладі Франка (стор. 151 — 158), вірш Павлика (стор. 158 — 159), початок статті Софрона Крутя — Василевського про війну слов'ян із турками й хроніка. Туди увійшли п. н. „Житє і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції“ критичні уваги Франка про „Миколу Джерю“ Нечуя-Левицького й іншу річ із „Правди“ (стор. 167 — 175), докінчення допису Софрона Крутя про Сербію й допис Євгена Борисова про „Самодурство російського уряду на Вкраїні і депо про українські земства“ (стор. 181 — 184). На окладинках 2 ч. подав Франко цитати галицьких газет про нігілізм і соціалізм п. н. „Патологічні прояви“.

2 ч. „Громадського Друга“ сконфісковано за вірш Франка „Невольники“, за оповідання Павлика „Ребенщукowa Тетяна“ й за згаданий уривок із повісти Золі. Павлик прийняв на себе відповідальність за всі три сконфісковані речі й так боронився в протоколі з 24 червня 1878 р. На закид щодо слів у „Невольниках“ про жінку, що йде до церкви з молитовником у руках, невільницю грізного бога й попа, він відповів, що тут є мова про преподобницю, взагалі про людей, що всупереч дійсно християнському розумінню уважають бога грішним, а не милостивим, що думають, що молитвою виповнюють усю християнську релігію, хоч їх учинки були б найгірші. На закид, щодо слів про чоловіка й жінку, що йдуть до церкви, тримаючися за руки, і є також невільники, а властиво вона його невільниця, й що ці слова мають на меті зневажити подружжя, зауважив Павлик, що він не противний тому, щоб двоє людей, мужчина й жінка, жили спільно з собою, поки це можливе між ними; він тільки противний церковним подружжям, що їх не можна до впадоби зірвати. Зокрема в „Невольниках“ мав їх автор на думці тільки подружжя у вищих верстов, де жінка звичайно залежна щодо маєткових відносин від маєтку або заробітку чоловіка й тим самим стає його невільницею. На закид щодо слів про гарно вбране панство, що йде в блискучих колясах, що це невільники своєї глупости й зіпсуття, що їх маєток походить із сліз і крови інших, бідних, і що тут є намір викликати неприязнь і ненависть до цілих маєтних клас серед суспільности, відповів Павлик ось що: „Загально звісно, що капіталісти — невільники своїх розривок, своєї глупости й зіпсуття; отже не перечу, що дійсно є гадка в інкримінованім уступі міститься. Звісно й те, що письменник соціалістичний Маркс у розвідці своїй „Das Kapital“ вияснив, що багатства капіталістів походять із уривків зарібку, властиво з недоплаченої платні робітних клас, або виражаючися фігурально, зо сліз і крови тих клас. Так переконаний і я, і се факт, а що з сего виходить, у те не входжу. Лють автора в остатних строфах треба толкувати так, що особа бесідуюча в сій поемі — арештована, а що в такої особи лише чорні гадки шигають і кров тисне на мозок, се годі заперечити, бо се вислід психологічний і фізіологічний у кожного арештанта.“

На закид, що в оповіданні „Ребенщукowa Тетяна“ є злочин образи подружжя, християнської догми й тайни, бо змальовано там інституцію подружжя як вигадку попів, відповів Павлик: „Я сам автор оповідання „Ребенщукowa Тетяна“, і воно має за предмет дійсну пригоду, котра сталася в моїй рідній стороні коло Косова; все оповідання, а особливо розділ III має тенденцію, згідну з моїм переконанням, аби показати, як то дуже шкідливі подружжя слюбні, нерозривні. Вже державний закон дозволяє обминати заключення слюбних

подруж, установляючи цивільні подружжя, але що у нас іще пересуд панує проти подруж цивільних, а найбільше проти тих осіб, котрі розлучаються в подружжю, то я власне хотів у сім оповіданню вплинути на публічну опінію щодо того пересуду.“ Щодо закиненого проступку проти публічного спокою й порядку сказав Павлик, що він взагалі противний примусовим подружжям, а щодо закиду, що виступав проти станів і народностей, говорив таке: „Я того зовсім не перечу, що... виступив проти духовного стану, бо насамперед читав я в одній соціалістичній розвідці, що по статистичним обчисленням 80 проц. між попами самі не вірять у те, чого навчають нарід, а навіть багато з них самі призналися передо мною до сего невірства. Так само я переконаний, що попи за вділювання своєї науки й виконання релігійних обрядів не повинні брати надгороди, по словам апостолів: „За дурно дісталисте (науку), за дурно вділюйте другим“. На закид, що автор виступив проти моральности та стидливости в тих уступах оповідання, де чоловік Тетяни Янцьо Шуполишин обвинувачує свою жінку, що вона спить із іншим, і в тих, де Параска Федорчукова хвалиться, що вона в десятилітньому подружжі не припустила чоловіка до себе, а сама свої похоті вдовольняє без церковного шлюбу, відповів Павлик: „Представлені мені уступи списані з правдивих подій і, маючи перед очима зазначену повище тенденцію оповідання, аби жити з тим, кого любить, вважав я за відповідне помістити закинені мені уступи. Зрештою, я гадаю, що виступ Параски Федорчукової не ображує моральности, бо на гадку англійського філософа Мілля упідлюють полові відносини без любви жінку гірше, ніж самицю у звірів.“

На закиди образи релігії й римо-католицького духовенства в уривку з повісти Золі, поповненої змалюванням нежонатого попа, як він, сидячи й молячися в церкві, бореться з своїми любовними пристрастями й доходить нарешті до того, що нема бога й що природа валить віру та християнські догми, відповів Павлик: „В інкримінованій статті я не бачу зовсім образи релігії, бо наука стверджує і по моєму переконанню се факт незважний, що сили природи більші й могутніші, ніж догми всякої релігії, значить, і християнської, — отже й тут молячийся аббат Мурє, нападаний половими похотями, що опираються на права природи, побіджується ними і, признаючи виспівність тих прав природи, валить у собі віру в догми християнської релігії, що кажуть єму, проти прав природи, здавляти в собі ті полові похоти, і в дальшій висліді того переконання доходить аж до заперечення існування бога. Зрештою на мою оборону подаю, що інкримінована стаття „Природа а церков“ се лише малий виїмок із роману французького „L'abbé Mourét“, котрий в австрійській державі публічно продався і навіть перекладений на різні мови... Зміст інкримінованої статті не в стані спонукати до неприязних відносин супроти римсько-католицького духовного стану, бо осуджуючи принцип нежонатости в тім стані, задумує автор власне виробити в публіці опінію, що римсько-католицькі духовні так само, як і кожний инчий чоловік, мають право вдовольняти свої природні похоти, себто жити з жінчинами явно, бо більше понижує їх те, коли се роблять тайно і проти принципів, які самі голосять.“

Нарешті боронився Павлик перед закидом, що він, караний уже двічі за приналежність до соціально-демократичних таємних товариств, навмисне помістив уступи в душі тих товариств, щоб повалити всяку релігію, інституцію подружжя й родини та права власности.

На останній закид відповів він: „В інкримінованих статтях ніякий принцип і ніякий стан суспільний не є просто нападаний або ганьблений так, аби видно було намір викликати погорду або ненависть до тих принципів або станів; там, як уже вище я сказав, голоситься певні принципи й підпираєся їх поважними аргументами; признаю, що ті принципи відповідають моїм теперішнім переконанням, але не відпекуюся, що готов я інші принципи прийняти, коли будуть ліпшими аргументами підперті. Інкриміновані статті допускають, значить, виводи влучніших аргументів, але не є того рода, аби за них до кари бути потягненим.“

Після переповідженого тут протоколу Павлика австрійська прокуратурія відступила від обвинувачування його за злочин образи релігії, а піддержала тільки обвинувачення за проступки проти публічного супкою й порядку та за образу моральности. В акті обвинувачення стояло, що 13 квітня 1878 р. видав Михайло Павлик 1 ч. місячника „Громадський Друг“, що його австрійська прокуратурія сконфіскувала в п'ятьох місцях головно соціалістичного змісту, а конфіскату затвердив австрійський суд кравий для карних справ 18 квітня, заборонюючи поширення сконфіскованої статті. Дня 11 травня видав Павлик 2 ч. чурналу, що його знову сконфіскувала австрійська прокуратурія „з приводу каригідного соціалістичного змісту“, а суд затвердив конфіскату 18 травня. Павлик відкликався до краєвого вищого суду, що 11 червня відкинув його рекурс. Далі стояло в обвинуваченні, що Павлик, „двічі караний судом за проступок таємного стоваришення з соціалістичними цілями, почав тепер при допомозі періодичного часопису сильну соціалістичну агітацію й одиноким і головним завданням поставив собі розвивати соціалістичну пропаганду в найширшій програмі. З приводу того, що він помістив і поширив у згаданому часописі статті: „Невольники“ й „Ребенщукowa Тетяна“, виточено вступне слідство проти Михайла Павлика, як відповідального редактора. В цих статтях висказав Павлик навмисне всі засади, що їх визнають таємні соціалістичні клуби, а відкидають усі законодавства цивілізованих держав як такі, що мають на меті переворот у державі й суспільності. Витиснути віру в Бога та всяку релігію, усунути подружжя, а замість нього завести згіршуюче й розпусне вільне кохання, скасувати стани та кляси суспільности, повалити правні розуміння про родину, маєток і власність, викликати загальне замішання й переворот у суспільних відносинах! — це засади статей „Невольника“ й „Ребенщукowa Тетяна.“

„У віршу „Невольники“ твердить автор, що в суспільному устрою дарма шукати вільности, що нею захитали деякі люди, бо замість вільности є неволя, а це з причини нерівности майна: кляса робітників і слуг терпить біду й неволю тому, що не має майна й приневолена бути в неволі кляс, що мають майно. Маєтні користають із праці та сліз бідних, на їх золоті пливе кров тисячів людей; на цю згадку кров ударяє сильно об мозок і викликає чорні думки. Без сумніву автор має тут на меті викликати в читача неприємні до маєтних кляс.“

„В другій статті „Ребенщукowa Тетяна“, що до її авторства признається Павлик, згубні й переворотницькі засади крайнього соціалізму висловлені ще сильніше. Описуючи зле спільне життя подруг із собою своїм властивим способом, що разить й викликає публічне згіршення, нарушує стидливість і обычайність найнегіднішим способом, посуває безсоромність і цинізм до крайніх меж, малює способом,

що порушує всякі засади обичайности заспокоювання змислових пристрастей, що в їх догодженні й в непогамованій розпусті бачить одинокую ціль і верх людського щастя, а при цьому вжив огидних висловів, що їх не відважалося б уживати ніяке інше писання, оголошене друком, якщо не з уваги на що інше, то вже для удержання своєї власної гідности. В цій статті вдаряє далі обвинувачений за надто негідним способом на інституцію подружжя, виставляючи її на пониження. В наведеному бо там само прикладі злого спільного життя з собою Янця Шуполишина з Тетяною, уродженою Ребенщуковою, намагається автор звалити всю недолю й нещастя подругів на жарб засади нерозірваности подружжя. В такій то цілі малює в діалогах на стор. 113 в III уступі подружжя яко згубну й абсурдну інституцію, удержувану тільки впливом попів для їх власної користи, а за те хвалить засади Семена Яковишина й Тетяни, похваляючи вільне або дике кохання й усправедливлюючи чужоложство. Сливє кожного понижуючого слова й найнеморальніших висловів ужив обвинувачений, щоб змалювати подружжя в ганебних барвах, виразно як неволю (стор. 117), та збезчестити, а за те з другого боку викликати в партії мальконтентів-соціалістів потяг до вільного кохання. Цю думку висловлює обвинувачений в уступах на стор. 111 „Та ще не жаль би було“, 113 „ой вже раз кажу, що дурні люде і мучили“, 114 „а все через твій дурний розум“, так само на стор. 118 „коли я вертаю“, і в цілому V уступі. В описі цього випадку знайшов обвинувачений також нагоду, щоб висміяти релігію, що її визнає український нарід, осмішити церковні обряди та взагалі захитати вірою в Бога й то драстичним способом із надзвичайним цинізмом у малюванні. В уступі бо на стор. 114, говорячи про вільне кохання, твердить обвинувачений в наведеному діалозі: „То лиш попи повинаходили такі гріхи“ і т. д. — що попи ошукують народ релігією, сповідями й вірою в Бога, а сами цілком не мають цієї віри й заховують її тільки для матеріяльного інтересу та власної користи, притім висміює причастя, говорячи, що це тільки піп для власного смаку п'є вино, так само релігійні вправи й обряди (служби божі й акафісти), викликаючи цим переконання, що такі засоби до нічого, маловажні, а заховує їх народ тільки з дурноти й наслідком того, що попи отуманили його“. Словом обвинувачення побачило й у цілому оповіданні й у поодиноких уступах знаки проступків проти публічного супокю й ладу, як також проти публічної моралі.

Головна розправа проти Павлика відбулася 28 вересня 1878 р. перед судом присяжних у Львові. На неї ставав він із тюрми, бо саме відсиджував тоді 3 місяці кари, що на неї засудив його львівський суд у січні того року за належання до таємного соціалістичного товариства. Боронив його визначений із уряду оборонець-адвокат др. Філіціян Яцковський. На закиди, піднесені в часі розправи, відповів Павлик так, як і в слідстві, а на окремі запити предсідника трибуналу сказав: „1) Тому, що під подружжям у розумовому значенні цієї інституції нічого іншого не треба розуміти, як добровільне спільне життя двох людей різних полів доти, доки їм любо, то й підсудний, годячися на таке розуміння подружжя як одинокую раціональну, не є противником подружжя взагалі, але виключно є противником подруж із характером нерозривности. Такі подружжя є часто упідненням і неволею для жінок, є жавадою поступу й через те й виступування проти них не може бути нікому вважане за каригідний учинок. 2) Під релігією в розумовому значенні треба розуміти

обопільні відносини та впливання зверхнього світу на нутро одиниці; з такою релігією підсудний годиться цілком і через те не можна робити йому закиду, що виступає взагалі проти „релігії“; — нападає він виключно на деякі форми релігії, що їх заховує український нарід, а вони, піддержувані попами (хоч і не всіма) в егоїстичних цілях, оглуплюють народ і потягають численні для нього видатки, тим самим є напрасною завадою просвіти й економічного розвитку того народу. Що підсудний малює різні релігійні церемонії, як акафісти й т. п. (стор. 114) як такі, що зовсім безкорисні й не впливають на щастя народу, то за зле йому цього брати не можна, бо дійсно ті церемонії, вдержувані виключно пересудом, повинні бути в нашому столітті рішуче виключені як останки поганства. Поняття про Бога автор зовсім не намагається захитати, вже через те саме, що ті поняття найрізномордніші; а що згадує про нього яко про страх, уживаний попами для вициганення грошових датків, то нема тут цілі ширити атеїстичні принципи, тільки виключно поставити під осуду публічної opinio тих понів, що для власних цілей надуживають поняття Бога. 3) Закид прокуратурі, що підсудний старається змалювати замість подружжя „згіршаюче й непогамоване вільне кохання“ — нічим не усправедливлений, ні в одному реченні не прозирає цей принцип; а коли підсудний малює побіч нещасливого, силоміццю зв'язаного подружжя Янця з Тетяною — життя нешлюбне, на віру як краще („а найкраще собі живуть тільки тоти, що сидять на віру без шлюбу“, стор. 118), то це не є публічне зогиджування інституції подружжя й підкопування публічної моральності, бо кожному звісно, що часто життя двох осіб „на віру“ більше зразкове й моральне, ніж шлюбних подругів. Отже наведення прикладу не можна брати за генералізацію поняття про шлюбне життя. Що ж до того, що вжив „гидких“ зворотів і висловів в інкримінованій повісті, то не можна ніяким робом підтягнути це під наказ § 516 карного закону. Подібні звороти, як: „а ген-там якась своєму природжінє, вибачайте, відтяла“ або „нехтолиця“, вжиті тут тому, що розмова в повісті ведеться між людьми з найнижчої верстви суспільності, в підпилому стані, а вони, як відомо, не перебирають у стилі й добір слів при сварках. Отже виключно для збереження вірності в вираженні народньої розмови вжив автор подібних висловів. А втім, послідовно, треба б уважати неморальними творами, по § 516 карного закону, всі словники, що в них є ціла низка неприличних слів.“

Один із присяжних суддів запитав Павлика, чи підсудний при подружжі, що відповідає соціалістичним принципам, розуміє які обов'язки, чи при таких „житті двох осіб“ має бути повна воля обох сторін покинути себе кожного часу. Підсудний притакнув і додав, що при такому подружжі може бути розмова виключно про моральні обов'язки, напр. на випадок уродин дитини з подружжя.

Прокуратор поставив такий внесок, як сформулював його в акті обвинувачення, а Павлик додав іще на свою оборону, що „соціалістичні принципи якщо такі самі собою зовсім не заборонені карним законом і що взагалі австрійські закони шанують уповні волю переконань, супроти чого й підсудний не може відповідати за свої переконання, трактовані яко наукові погляди“.

Забрав голос оборонець Павлика й підніс, що далекосяглість інкримінованих прокуратурою статей не така велика, як виводив акт обвинувачення. Соціалістичні принципи цілком не можуть найти поширення серед такого темного народу, як український, а для нього

був призначений часопис підсудного. Оборонець думав, що підсудного треба увільнити, щоб усунути славу про соціалістичну агітацію; навпаки, засудження його зробило б йому честь і дозволило б йому успішніше проводити свою агітацію. В „Невольниках“ автор не виступає проти цілої класи власників, але проти тих нечисленних капіталістів, що доробившись майна з кривдою інших, визискують працю своїм капіталом. В „Ребенщуків Тетяні“ нема нападів на бога й релігію, тільки на окремих попів, що їх дійсно можна подибати й що вони надуживають бога й релігію для своїх цілей. Не виступає автор також против інституції подружжя й нема в цілому оповіданні подібного місця, а йде йому виключно про вказання на те, що присилувані подружжя — неморальні. Щодо „нерозривности“ подружжя, це наукова справа й досі не вирішена.

Трибунал поставив присяжним суддям два питання. На перше питання, чи винуватий Павлик, що, поміщуючи яко відповідальний редактор місячника „Громадський Друг“ у 2 ч. цього часопису за травень 1878 р. вірш „Невольники“, змагав прихилити читачів до неприязні против окремих клас людської суспільности, відповіли присяжні судді 9 голосами „ні“, а з „так“. На друге питання, чи винен Павлик, що як автор надрукованого там само оповідання „Ребенщуків Тетяна“ глузився й старався понизити науки й обряди релігії, правно признаної в австрійській державі, понижав і намагався захитати інституцією подружжя та зачепив обичайність і соромливість разячим способом, що викликає публічне згіршення, притакнуло 8 голосів. На цій підставі трибунал увільнив Павлика за „Невольників“ Франка, а засудив його на шість місяців гострого арешту за „Ребенщуків Тетяну“. Павлик вніс 23 жовтня 1878 р. скаргу неважности до касаційного трибуналу у Відні, що 2 січня 1879 р. відкинув її.

Так оповів про справу сам Павлик на основі судових актів¹⁾. Але один із молодших партійних товаришів Павлика Кирило Трильовський доповнив оповідання Павлика одним епізодом, що його оповів йому Інлендер, один із гуртка поступової молоді в часах перших соціалістичних процесів у Галичині. Серед присяглих суддів був досить прихильний настрій для Павлика, так що він міг рахувати на своє звільнення. Одначе одному з них упало на гадку поставити обвинуваченому питання, чому він пише „бог“ через мале „б“ у своєму оповіданні. Павлик відповів, що кожную гіпотезу пише малою буквою, й це дорізало його²⁾.

III

Під впливом того, що 1 й 2 чч. „Громадського Друга“ сконфісковано, писав Павлик до Драгоманова в листі з 24 червня 1878 р. таке: „Ми придумали так, щоб „Громадський Друг“ видавати як двумісячник, через що він не буде йти до цензури, бо в нас вважається періодичним виданем — те, що виходить найменше раз у місяць, а двумісячник буде вважатися книжкою, котра тільки тоді йшла б до цензури, якби мала до 5 аркушів друку. Тоді ми будемо мати час на спряток 14 днів, а не 2 години, як тепер. А коли б ще винайшли що, то ми й собі найдемо спосіб. Головна річ в стосунках

¹⁾ Пор. Мій процес за „Ребенщуків Тетяну“ (М. Павлик. Оповідання. Чернівці, 1909, стор. 42 — 59).

²⁾ К. Трильовський. Михайло Павлик та його „Ребенщуків Тетяна“. (Народна Бібліотека „Чорногори“, ч. 4, Відень стор. 7 — 8).

матер'яльних (на друк), про котрі я Вам не маю що сказати. Інтелектуально зайшов на нас непродуктивний час, так що оце вже з місяць не годні написати „ніже тії коми“: нерви притупіли, і нема здоров'я. Збирались поїхати де на село та нікуди і ніяк¹⁾.

Як писав Павлик до Драгоманова 18 липня, найближчий випуск журналу вже складався. На нього дістала редакція 200 рублів, 100 через чоловіка, що був із Драгомановим, а 100 недавно від приватної особи²⁾. Повідомляючи, що Кониський прислав статтю до „Громадського Друга“, а саме про українську літературу від Котляревського, писав Павлик: „Справді, що діяти? Відтручувати не хочеся, а написано не славно, хіба треба казати, щоб скінчив усе, а тоді вже надрукуємо (розказавши від себе те, в чім ми не можемо годитись з ним)“³⁾. Стаття Кониського появилася щойно в „Світі“⁴⁾.

За те не було ніякої помочі від Остапа Терлецького, бо він „страх огнівався“ на львов'ян за те, що „Громадський Друг“ „різкий, провокаційний і не поважний, або інакше: більш агітаторський, ніж теоретичний,—і то так огнівався, що вже зарікся наперед нічого ніяк до наших видань не писати“,—писав Павлик у листі з 1 серпня до Людмили Драгоманової й додавав: „Не пишуть нічого ніяк також і прочі віденці. Ми, з свого боку, ніяк не можемо згодитись на суху теоретичну пропаганду, а хочемо кожного ткнути за живе і заставити его одуматись, а користь із такого способу ми бачимо перед собою — на молодіжні львівській і провінціальній, з котрої, як побачите із „Вістей з Галичини“, ми вже маємо дописувателів, котрі починають розуміти, що записувати, і котрі взагалі дуже горнутья до „Громадського Друга“⁵⁾.

Інформуючи Ольгу Рошкевичівну 30 липня про свої зайняття, писав Франко: „Що я тепер роблю? Видаємо книжку, котра має заступити 3-тій н-р „Громадського Друга“. Тут і подавав зміст згаданої книги: Воа Constrictor (дальше), Війна Слов'ян з Турками, Пропавший чоловік (Павлика), Вісти з України, Вісти з Галичини (Chronique scandaleuse). Моя стріча з Олексою, шкіц. Загалом, цікаві штуки“.

В дальшому листі Франка до Рошкевичівни, з 14 серпня, маємо вже звістку про вихід книги в словах: „Павлик виїхав на провінцію — до Коломиї на кілька день (щоб не дивитися своїми очима, як будуть конфіскувати Дзвона,—однако до нині его не конфіковано)“. Повідомивши, що вислав „Дзвін“ на ймення свого товариша Олеськова, писав Франко: „Думаю, що прочитавши „Вісти з Галичини“, будеш знати, в який спосіб писати для нас кореспонденції“. Розуміється,—о чім писати,—се вже ваша річ,—найліпше, як бисте позаписували слово в слово оповідання деяких жінок про власне житє (Анни або других), так само про господарованє їх, про бійки,—одним словом, про тисячні дрібні факти щоденного сільського житя. Записуйте, кільки мож, власними словами оповідаючих і всьо, без розбору,—най вам ніякий факт не видаєся пустим або маловажним: іменно нераз найменчий факт, найменча фраза може бути цінним матер'ялом до психології і судження о річах у люду“. Підкреслюючи ще раз вагу

¹⁾ Переписка, II, стор. 308.

²⁾ Там само, стор. 310.

³⁾ Там само, стор. 311.

⁴⁾ Для „Громадського Друга“ надіслав також Панас Мирний два перші розділи свого оповідання „Як ведеться, так і живеться“ (Ів. Франко. Нарис, стор. 200).

⁵⁾ Там само, стор. 313.

бажаних кореспонденцій, прохав прислати докладне оповідання про лолинську школу й лолинських учителів, відписати книжечку з батьковими рахунками приходів і розходів, що опублікуються як факт без назви осіб і місця, й написати ширшу хроніку сільських випадків у Лолині, де батько Ольги був парохом. „Там можуть бути — писав Франко — різні розмови, оповідання про жите і т. д., щось подібного до Анниної хроніки „Мої й люцькі гріхи“. Знаєш, се прехороша річ, а місцями навіть глибоко патетична. А спосіб писання — чисто жіночий: льогіка в кут, наглі скоки з факту на факт, а все навіяне якимось дивним духом, котрого й означити годі“.

В одному з дальших листів до Ольги повідомляв її Франко, що „Павлик відсиджує тепер свій тримісячний арешт, а в суботу засудили го присяжні ше на 6 місяців за „Тетяну Ребенщуківу“, й додавав: „Подумай собі, який час, які судді!“ В справі останнього випуску журналу писав Франко в найближчому листі до Ольги: „друкую дальшу книжку нашого видавництва, кінчу *Boa Constrictor*, редагую і порядкую різні Вісти з Галичини, пишу „Критичні письма“, пишу до *Tygodnia* і *Prasu*, та й ще наукові роботи для університету, — ось ти представ собі, на якій я тепер розірві“. А в найближчому листі знову звертався Франко до Ольги з проханням о кореспонденції й матеріал для них: „ви там обі з Мінею зможете запевно описати, як мож докладно, господарство попівське, а іменно зверніт увагу на такі питання: Як виглядає резиденція? Чи нова, чи стара? Кілько вікон і куди обернені? Як у середині, які покої, підлоги, меблі, образи? Як виглядає кухня? Кілько слуг, кілько служниць, яких літ і до чого? Кілько господарських будинків і які? Кілько худоби? Що їдять слуги? В чім ходять? Яка їх денна робота? Що їсть родина попівська? (Спишіть день за днем усі потрави: сніданя, обіди, підвечірки, — все: що і як, і то такий спис провести найменче через тиждень і як мож найдокладніше). Якби можна добути таку нотацію, як з Лолина¹⁾, то було б дуже хорошо. Про той матер'ял з Лолина не бійся нічого, — статя вже готова і надіюся, що не будеш мала причини жалуватися на Н. С., ах, ти не знаєш Н. С., автора статі про „нужду нашого духовенства“!.. Надіюся, що таку статистику будеш могла зробити, а вона для нас буде цінним матер'ялом і то таким матер'ялом, якого не подибати ні в одній урядовій статистиці“.

Останній випуск журналу друкувався тоді, коли Павлик сидів у тюрмі, та в головному приготував його Франко. З його мови був Павлик у дечому невдоволений. Вийшовши випадком із тюрми, написав він після 8 листопада 1878 р. лист до Драгоманова, а в ньому читаємо ось що з приводу друкування останнього випуску журналу: „Тут друкується вже далі наше виданє, тільки озлило мене трохи, що напхано слів незрозумілих для людей, і взагалі непопулярно (а треба Вам знати, що люде тепер читають виключно наші виданя) — значить, зовсім непотрібно. Ця праця вийде більш ніж на 12 аркушів, почім можна б друкувати Ланге, аби скінчити, нім прийде мені з Відня сидіти... Тільки нема грошей ані крейцара, і від двоох місяців з України не прислано нічого сінько“²⁾. В дописці до листа Павлика писав Франко: „З Київa, повторю й я, вже звиш 2 місяці ні вісти, ні посилки, — так що нас далі виженут з хати, а то й самі будем мусіли емігрувати де небудь до лисого чорта, не маючи

¹⁾ Обидві Рошкевичівни проживали тоді в іншому селі (в Іванківці) у своїх свояків.

²⁾ Там само, стор. 315.

з чого жити. Я писав і переказував, — нема нічого. Вістей з України, котрими обіцяли зразу нас засипати, тепер не прислано майже нічого, окрім невеличкого письма Кониського, балаканя Е. Борисова та Пчілки статі про чиншову справу. Хотів бим потроха витолкувати Вам тоті „незрозумілі слова“, про котрі сказано вгорі, та зажду, що далі буде, — відтак скажу, що знаю“. При кінці своєї дописки обіцяв Франко Драгоманову ось що: „Конець Воа Constrictor, Війни Слав'ян і проче, що надруковано, вишлемо Вам як найшвидше“¹⁾. Останнє цікаве тому, що показує, що було тоді вже надруковано з останнього випуску журналу.

Надруковані частини випуску журналу післяв Франко й Ользі, як писав в останньому згаданому листі: „Посилаю ти в „Tygodniu“ два мої ескізи, першу половину нової книжки нашого видання, де докінчений Воа Constrictor і напечатане перше критичне письмо. Крім того посилаю передрук Турчина, котрий можеш дарувати декому з письменних селян у Іванківці, — се штучка зовсім невинна. Шкіц панни Міні дуже ту всім подобався і швидко буде надрукований з похвальною заміткою. Павлик посилав їй від себе письмо, — а я замічу тільки, що в неї видно коли ще не талант письменський, то принаймі ogromну силу обсервації, котра для всякого писателя повістей перша і найважливіша річ. Якби панна Міня (чого від серця бажаю) взялася писати більше подібних шкіців, а притім читала другі взірцеві повісти (Золя, Толстого, Решетнікова, Нечуя), то з неї могла б ся виробити дуже реальна і хороша письменська“.

Маю в руках оригінал згаданого тут листа Павлика до Михайлини Рошкевичівни й подаю його в змодернізованому правописі як знадібок до історії „Громадського Друга“. Ось він:

„Чесна Добродійко!

„Я зовсім не сподівався, вийшовши з 3-місячної тюрми, такої несподіванки — Ваших писем, котрих не повстидався би й найперший реаліст, і то тим більше було для мене цікаво, що я добре розумію, під яким Ви натиском та контролю були дома, віддані зовсім на ласку тих, котрі Вас мали честь родити. Далеко слабший натиск на жінок знаю я не в однім місці, і він так наполохав моїх знайомих, що вони навіть страхаються того, що говорили давніше, і тепер попросту завіміли...

„Отже я віншую Вам усім серцем, і якщо може моя просьба, то прошу Вас: ідіт Ви тою дорогою далі, не залишайте її, бо колись Вам прийдеся ще не так тяжко, дякуючи системі теперішніх відносин мужчин до жінок, і тогди певно, що єдиним Вашим віддиком, єдиною Вашою потіхою буде те, що Ви будете писати, так, як це тепер робиться з нами. Воно Вам буде тим легше, що Вам ніколи не прийдеся покутувати за свої писання, як ось мені, котрого присуджено за „Ребенщуківу Тетяну“ на шість місяців тяжкої тюрми, і котрий просидів за свої переконання більш року... а що ще буде зо мною далі?..

„Не думайте Ви, що це так дуже трудно писати що тому, хто добре знає про що писати, — це не то, що писати кому небудь із нас, котрих збавило жите й здоров'я й уваги до життя. Воно правда, що по теоретичній частині воно в нас вийде ліпше, але Вам вони не зовсім потрібні, ті теорії, коли Ви списуєте народне жите, аби тільки так вірно, як у перших Ваших працях, з котрих одна буде надрукована в нашім виданні, а далі будуть друковані всі. Мені не звісно докладно, чи все це писали ви, мені навіть здається, що декотрі шкіци писала Ваша сестра, але вже то одно, що вони такі живі й такі вірні, — робить велику честь Вам обом, і коли Ви ще будете сами цінити свої праці, порівню з своїм життєм, то закасуєте всіх нас у повістях, а особливо в виображеню жоноцтва... І буде славно, як на сором тим людям, котрі так довго дивились на люцке жите, а не бачили його, — як галичанки підуть в письменстві, хоть не передом, то бодай порівно з тими мужчинами, що зірвали раз навсїгда

¹⁾ Там само, стор. 316 — 317.

з загальним галицьким недумством ціною свого життя й становиск, а то й свободи, найдорожчої річі над усе, і котрим не надіятися нічого, як тільки до смерті співати пісню „Каменярів“...

„Ще приходить мені просити Вас обох передом, щоб ви не гнівалися за мою замітку про Л (олин) (повне ім'я не буде надруковане). Це згадка ще з початку 1876 р., значить, минуло, а головню перемінилося. Впрочім я там згадую тільки про Вашу тогдішню полохливість (імени, розуміється), не буде надруковано) і Ваш добрий вигляд, але я ніяк не виную Вас за це, чому Ви сами не винні, особливо, коли Ви тепер стараетесь скористати із свого положення,— тільки я зовсім не буду щадити тих людей і тих їх поступків, котрі ніяк не роблять їм чести і котрих Ви боронити навіть не відважитесь, бо коли виступати проти панованя одної люцкої істоти над другою, проти несправедливости, то не треба вже зупинятися перед ніким і перед нічим (як заважає, я не пожалував в Р/ебенщуковій) Тетяні рідного батька)...

„Ніколи вже більше писати, бо ждуть.

„Бувайте здорові. Кланяюсь щиро сестрі

Ваш М*.

Ольга Рошкевичівна відраджувала в листі до Франка друкувати нарис своєї сестри, на її бажання. З того приводу Франко писав до неї: „Панна Міня дармо буде гніватися на нас,— але шкіц її ще того самого тяжня, коли прийшов,— зістав надрукований дословне з підписом Міхаліна Р. Тепер уже запізний гнів і все, так що ліпше й зовсім дати спокій; особливо, що річ сама дуже вдачна і невинна, а в руки і так не швидко кому „незванному“ дістанеся. Дуже би було жаль, якби панна Міня з тої причини перестала писати далі,— особливо тому, що всю відповідність за надруковане я взяв на себе і що таким способом моя би була вина, якби наша література втратила многонадійну письменську, якої зарід безперечно бачимо в шкіці. Розговори її, любочко, від мене і розспервадуй все до чиста,— що гніватися на ділі зовсім нізащо і що покидати через то таку гарну роботу ще більше нізащо. А ти? Хіба й ти не потрапиш написати щось подібного? Та впрочім— що я питаю? Адже ж сама ти говориш, що задумуєш написати щось обширнішого. Трібуй, серденько,— я ручу, що твоя робота не завстидався побіч наших, і вже наперед надіюся, що й сам предмет, який ти вибереш, буде цікавий і займаючий“. Тут саме повідомляв Франко, що Павлик пише до Михайлини Рошкевичівни, й додавав: „єго письмо дуже міні подобалося. Думаю, що Міня перестане гніватися і що робота у вас піде далі“.

Ось згаданий тут лист Павлика:

„Чесна Добродійко!“

„Міні відчитав товариш те місце з листа Вашої сестри, де Ви стоїте над нею, і три рази кажете нам написати виразно, аби не друкувати Вашого шкіцу, бо вгніваєтся на смерть і не напишете нічо.

„Справді Ви вмієте гніватися на смерть, і чи ще й доси не минула Вас бига? Коли так, то дуже жаль, бо тепер, коли вже шкіц Ваш надрукований зо дві неділі тому — Вам прийдеся хіба вмерти з гніву, або — писати далі.

„Однако — не гнівайтесь за порівнане — міні здаєся, що й панночка усяко відвертаєся й борониться ніби, щоб не цілював її коханок, а все таки виходить добре, коли й на сиду поцілює,— дівчині того зовсім не жаль: невже ж Ви напrawdę люті на нас, що приймали в свою збірку Вашу хорошу працю?

„Я переконаний, що ні, а коли вже пішло добре раз, і до того перший, — то далі піде, як по маслу, і зовсім того не пожалує. Тепер Ви пишете може тільки про іграшку, але прийде час, коли Ви в своїх повістях мусите зачепити самі живі питання, і коли іменно ті питання і ті повістки будуть Вашою єдиною потіхою і місцем, де Ви зможете виповідати все, що Вас буде боліти, бо жите — не один золотий сон, особливо для тої людини, котра не живе з зажмуреними очима, а думає що небудь, бодай про стосунок людей до себе. Бо: або вже зовсім не думати, або, як кажуть моралісти, бути лагідною, задуманою, ангелом, ідеалом посвяченя для мущини: — або думаючи, критикувати все, хоть би

повалився і увесь світ „моральний“, а критика така не дозволить уже довгого *dolce farniente*.

„Отже коли Ви гніваєтеся напrawdę, то най Вас там бодай сестриця поцілює і перепростить, щоб Ви „обернулися й до нас ласкою своєю“ і дарували нам „прегрішенія наша“.

„Статя моя, про котру я Вам згадував і за котру я передом перепрошував, не буде друкована доти, доти я сам не буду в Вашім селі і не доповню матеріялу, — а це значить тільки, що віколи. Розумієся, що й тогди міні не бачити „Лолінських жен“, т. в. Вас обох.

„Будьте ласкаві, малюйте Ви так і вищі стани, особливо жоноту, межи котрою Ви обертаєтесь, — вийде дуже славно. Я думаю, що таку роботу добре буде почати враз із сестрою, і так Ви будете руські сестри де-Гонкури або ще докладніше Ерманом-Шатріаном, бо, на кільки я вивозумів, то Ви маєте (французький) дар підхоплювати вишні рухи, живість людей, само жите, так, як воно показуєся очам (Шатріан), а Ваша сестра знов більше психічні прояви, думки, застанову (Ерман): от, як раз добрий склад одного повістяра, Для сестри, думаю, тим ліпше вправлятися в таку роботу, що колись приїде навіть жити з неї, а коли тільки повісти вийдуть живі, то не трудно буде знайти їм місце в журналах російських, французьких та італійських. Це, по моему, для сестри дуже важне питанє.

„Кланяюсь Вам і сестрі.

Ваш М.

Про друкування „Молота“ давав Франко деякі звістки в листі до Ольги з 26 грудня 1878 р. Тут писав: „Видавати таких книжок, як сего року, на рік не будем, — увесь наш матеріял буде друкуватися в „Громаді“, а ту у Львові будуть виходити самі легальні, чисто наукові брошури, котрих би поліція не могла конфіскувати... „Молот“ вийде незадовго, — ще лиш кінчиться друк „Пропашого чоловіка“, з котрого Павлик зробив огромну повість. На кінці буде ще надрукована моя рецензія на другий том літературної „Правди“ (перший, бачу, є у тебе), а іменно на статтю Левіцького (автора Хмар, Джері, Причеши) „Літературне прямування новітших літератур“, — п. Левіцького сокрушаю вельми і висказую рішучо деякі думки, щоб покінчити спори з нашими естетиками — Правдянами“. На ту саму тему писав Франко до неї 2 січня 1879 р.: „На польських святах не були ми ніде і кінчимо тепер друковане нашої книжки „Молота“, котрий чень буде готов сего тижня. Він буде два рази так за великий, як „Дзвін“ (около 19 аркушів)“. Але ще 15 січня 1879 писав до неї, що „ще була робота коло закінчення „Молота“, передруку „Думи про Наума Безумовича“, так що годі було писати“.

Не тільки про себе писав Франко в листах до Ольги, а також про Павлика. Цим і пояснюється, що до листа з 26 січня 1879 р. дав Франко таку дописку 27 січня: „Іно-що прийшов Павликови декрет — сидіти. Ось погань. Значит, годі-му вже буде бачитися з тобою. 6 місяців сидінки, — за 8 день має йти. *Scheint sehr niedergeschlagen zu sein. Armer Mensch!*“¹⁾

Того ж дня написав Павлик ось який лист до Ольги Рошкевичівни:

„Чесна Добродійко! Я чиню ось

„Хотів писати до Вас учера, але не міг якось, так було чогось прикро. А сьогодні я й тільки написати не зможу, бо прийшло міні сидіти шість місяців що для мене, і так слабовитого, значить ні менче, як смерть. Шість місяців пробути, не оглядаючи ніякої людини, не читаючи й не пишучи нічо, а до того не дихаючи — цього досить для мене. Правду кажучи, чоловік і тепер відорваний від світа, не сходиться з ніким, всі відхрестилися від него, — але все таки не відоймили ще чоловікові права бодай дивитися на світ божий і думати вільно, — а там і тільки не дадуть, тай ще відоймуть і той розум

¹⁾ Видається дуже пригнобленим. Бідний чоловік!

і то здоров'я, котрого ще доси не відобрали... „Ви жалуетесь, що Вам скучно дивитись на житє, в котрім Ви обертаєтесь... Але все таки Ви зважились бодай пожалуватись та симпатизувати, не зриваючи зв'язків, з тим, від котрого, порівно з усіма нами, відступилися всі „порядні“ люди; а навіть найшли спосіб з ним переписуватись, — за те я Вас глибоко шаную тепер, і коли я Вас уразив тим своїм листом, що писав до Л (олина), то тепер прошу: даруйте: Ви его читали і я не винен за то, що лист попався в суд і що з него зробили газети не то, що я міркував, будім то Ви нічого не робите, тільки вбираєтесь... Але — до симпатії.

„Є люди, котрим ще прикріше житє, ніж Вам, і перед котрими нема найменшої надії, що воно поправиться коли небудь, котрі вмирають поволеньки, мінутка від мінутки, і знають, що вони вмирають, — а все таки не зважуюсь явно виступити протів нему, і навіть можуть видержати якое, не обмінявшись з щирими своїми приятелями ні словом. Вони навіть більше відтяти від людей, як ми, — а все таки не найдуть дороги до переписки, — от чого міні жаль і лачно. Коб хоть знати, що вони думають!...

„Я заговорив з Вами про те, що повинен говорити з ким іншим, кого Ви пізнаєте з моєї повісти „Над — Захід“, — але Ви не возьмете міні за зле, бо міні тепер перевертався в голові, немов перед смертю, так що не знаю, що й казати Вам.

„Бувайте здорові! Жичу Вам усякого добра, і коли зможу коли небудь стати Вам в чім небудь в пригоді, — то готов з усього серця.

Ваш щирий М.

„Д. Міхаліву поздоровіть, і пишіть обі, як я Вам радив“.

Відповідь Ольги Ронкевичівни Павликові не застала його, як писав до неї Франко 7 лютого 1879 р.:

„А Павлика, серденько моє, твій лист де — де не застав! Ще того самого дня, коли писав лист до тебе, — виїхав до Женеви. Нині вже дісталисмо книжки з Женеви, адресовані его рукою. Не знаю, що він там писав до тебе, казав тільки, що будеш сміятися з того і що властиво то, що там пописано, повинно би бути адресоване до другої особи. Завтра жду письма від него. Дома у него ще не знають нічо. Поліція знає лишь тільки, що го ту нема, бо коли по случаю конфіскати „Наума Безумовича“ і „Гриця Турчина“ комісар поліції забіг був до нас, то питався о него, а йому сказали, що виїхав до дому, бо его сестра хора“.

Не чуючися покищо в силі відсидіти шість місяців у тюрмі, Павлик утік за радою товаришів із Австрії до Швайцарії, де на вдержанні Драгоманова прожив „цілі три роки — довжезні, тяжкі, тяжчі в не одному, ніж неволя в галицькій тюрмі.“¹⁾ До виїзду спонукувала його й загроза нової кари за сконфісковані „Дзвін“ й „Молот“. Вернувши по трьох роках до Австрії, ставився добровільно в суді, відсидів від 22 лютого до 22 серпня 1882 р. кару за „Ребенцукову Тетяну“ й видержав новий процес за „Дзвін“ і „Молот“, між іншим і за свою повість „Пропаший чоловік“, але цим разом присяжні судді звільнили його п'ятьма (на 12) голосами²⁾

Переходячи до змісту обох збірок „Дзвона“ й „Молота“, що виїшли як продовження „Громадського Друга“ (Дзвін має навіть продовження пагінації від стор. 187 до стор. 300, а хоча „Молот“ має окрему пагінацію, все таки в змісті, що його зладив Франко, виказані пагіні від 301 — 520), крім згаданих уже речей, маємо в „Дзвоні“ три вірші псевдонімного автора І. Древлянца (Добровільні жертви, стор. 202 — 203; Старе вино в новій посудині, стор. 250; Як постелеш, так і виспишся, стор. 285), „Вісті з України“, що на них складаються допис Хв. Вовка³⁾ з Києва (стор. 216 — 227) й допис Євгена Борисова (стор. 227 — 231), славні „Каменярі“ Франка (стор. 232 — 233),

1) М. Павлик. Оповідання, стор. 59.

2) Там само, стор. 59 — 60.

3) Він тут зазначив своє авторство через „S - o“ (Сірко).

початок Павликового оповідання „Пропавший чоловік“ (стор. 233 — 250), що його кінець надрукований в „Молоті“ (стор. 148 — 209), „Вісти з Галичини“ (стор. 251 — 285), „Моя стріча з Олексою“ Франка (стор. 285 — 296) й „Критика“ (стор. 296 — 300), себто рецензія С. К. — Василевського на львівську книжечку 1878 р. „Русско-турецкая Війна“.

„Вісти з Галичини“ попереджені цікавою заміткою, що зачинається ось як: „Нам, галицьким соціялістам, закидають, що ми без ніяких доказів кидаємось на всі вищі стани і т. д. Ми й сами знаємо, що без фактів нічо не покажемо, задля того й задумали зібрати всякі лихі і добрі факти, щоб дати докладний образ відносин нашого краю, що вже починаємо й тепер. Додамо, що, виводячи кривди, які хто кому в нас робить, ми не думаємо тягнути винуватих перед ц. к. суд карний, тільки перед суд загальний, громадський і не хочемо ми не повинно насідатися на чю там честь“ (стор. 251). З галицьких дописів „Дзвона“ вибиваються два, Андрія Коса, пізнішого посла до віденської державної ради, про життя, доходи й бажання комарнянських ткачів і статейка Анни Павлик „Мої й люцькі гріхи, а панська та попівська правда“. В дописах є й дещо Франкового, напр., звістки з Нагуєвич (стор. 253 і 263), факти про моральний вплив, що його має вище духовенство на народ (стор. 255 — 260), і статейка про дрогобицьку гімназію (стор. 266 — 269).

„Молот“ починається „піснею про рекруцьке жите“ п. н. „Гриць Турчин“ селянина Романа Гудзмана (стор. 1 — 6), зложеною „в дусі народньої пісні і настільки талановито, що своєю вартістю не уступає найліпшим народнім пісням.“¹⁾ Далі йде стаття Болеслава Лімановського „Мореллі, Руссо і Маблі, соціялістичні писателі XVIII віку“ (стор. 7 — 38) в перекладі Франка, а під перекладом вірш М. Старицького „До молодежи“ (На вас, завзяті — юнаки, стор. 38), як по закінченні „Воа Constrictor“ надрукований Франків переклад „Пісні про сорочку“ Томи Гуда (стор. 62 — 63). По закінченні статті Софрона Крутя йдуть два „Критичні письма о галицькій інтелігенції“ Франка (стор. 80 — 93), далі „Вісти з України“, що на них складаються „чиншова справа“ Олени Пчілки (стор. 93 — 99), допис із Полтавщини (стор. 99 — 101) та статейка про „клопоти російського уряду з свободою“ (стор. 101 — 104), далі є знову вірш Старицького „До Шевченка“ (стор. 104), потому „фотографія“ Михайлини Рошкевичівни п. н. „Кума з кумою“ (стор. 105 — 110), „дуже цікавий образок із життя жінок у Лолині“ по вислову Франка²⁾, „Дума про Наума Безумовича“ Джеджалика — Франка (стор. 110 — 113), „Вісти з Галичини“ (стор. 113 — 148), а по закінченні Павликового „Пропавшого чоловіка“ стаття Франка „Література, її завдане і найважливіші ціхи“ (стор. 209 — 215) з приводу розвідки Нечуя-Левицького „Сьогочасне літературне прямування“ яко перша частина „Хроніки“, що в її продовженні надрукована Франкова рецензія п. н. „Новий сербський місячник „Стража“ (стор. 216) й подана „Бібліографія“ (стор. 217 — 220).

Захоплення видавців „фотографією“ Михайлини Рошкевичівни, що так сильно відбилосся в їх листуванні з обома Рошкевичівними, знайшло свій відгомін також у такій примітці видавництва до друкованого тексту: „Картинок, схоплених з життя з фотографічною вірністю, без примішки повістярської фантазії, у нас доси майже зовсім не було видно в літературі, а прецінь такі картини, коли б їх спи-

¹⁾ І в. Франко. Нарис, стор. 248.

²⁾ Там само.

сано багато, мали б не тільки огромну вартість етнографічну і язикову, але були б міркою вірності повістей артистичних тай з другого боку давали б до них багатий матеріал. Картинка, чи там сцена, котру ту подаємо, може послужити взірцем для подібних праць. Се не просто з уст народних списане оповідане, — а прецінь і не повістка артистична, — се немов сирий матеріал до повісти, згромаджений умілою рукою. Вкажу тільки на подібні студії і записки Решетнікова, знаменитого реаліста російського, котрий в них іменно находив відсвіжене і скріплене для свого таланту. І в нашій літературі появлене цілого ряду подібних картин може багато причинитися до тверезого розуміння життя народного і того завдання, яке має перед ним література. Тому то радо містимо сесю картину в нашій збірці і щиро бажаємо, щоб молода її авторка не покидала й надалі подібної праці“ (стор. 105).

На низку „Вістей з Галичини“ складається вісім статейок, між ними „Про комарнянських зарібників і оліярників“ Н. С. — Андрія Коса (стор. 115 — 118), „Ученицька бібліотека в Дрогобичі“ Микити — Франка (стор. 123 — 128), „Доходи і видатки вбогого священника“ Н. С. (стор. 128 — 133), правдоподібно Франка, що одержав із Лолина від Ольги Рошкевичівни відпис книжечки доходів і розходів її батька, „Лихва на Буковині О. Т.“ (Остана Терлецького) (стор. 133 — 144) на підставі книги Юлія Пляттера й нарешті „Зарібки і житє львівського зецера“ Йосипа Данилюка (стор. 144 — 148); остання стаття фактично Франкова, написана на підставі матеріалів Данилюка.

Журнал виходив головню коштом наддніпрянців. Наскільки собі пригадував Павлик, ладаючи своє листування з Драгомановим, на видання одержав він від М. Драгоманова 250 руб., від Олени Косач 100 р. від київської Громади 333.32 р., з Одеси 200 руб., разом 883.32 р. Самій друкарні заплачено поверх 1000 австрійських гульденів¹⁾.

Найрідшим стало 1 ч. „Громадського Друга“. Його ж і найбільше забрала поліція, бо 92 на 600 примірників накладу. Склад усього видання був у двох місцях: менша частина в поляків-студентів університету Красуцького й Ожаровського й відсеіль дещо захопила поліція при трусі; далеко більша частина була в друкарського складача-поляка Йосипа Шустера, що незабаром після виїзду Павлика зо Львова на початку 1879 р. застрілвся. Куди подівся останній склад видання, не міг довідатися Павлик.²⁾

На жаль, ні Павлик ні Франко не лишили окремих спогадів про перший український соціалістичний журнал. Те, що написав Франко в силуетці Павлика з 1905 р. про згаданий журнал, відбиває на собі не дуже приязні відносини між ними в тому часі. З приводу конфіскації журналу писав тут Франко, що те, „що було солідне, обдумане, літературно й науково цінне в змісті тих видань, те не було конфісковане. Отже не був конфіскований переклад Шеффле „Суть соціалізму“, ані Лянґе „Робітницьке питання“, — стояло тут, — не підпали конфіскації статті Софрона Крутя, не підпали конфіскації численні дописи (Вісти з Галичини), де уперве розкривано і фактами

¹⁾ Переписка, II стор. 293. На видання „Дзвона“ одержали видавці 50 гульд. від польського соціаліста з Варшави Мендельсона, що пробував тоді у Львові, а не таким титулом, що перехований в його квартирі запас 2 ч. „Громадського Друга“, захований від конфіскації при одному трусі знайшла й забрала поліція. (Ів. Франко. Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки. Літературно-Науковий — Вістник. 1905, кн. 3, стор. 169).

²⁾ Там само, стор. 295 — 296.

ілюстровано економічне та соціальне життя народу, особливо інтересні дописи д-ра Андрія Коса (Н. С.) з Комарна; не були конфісковані літературні критики, дописи з України і т. і. Підпали конфіскації всі три повісті д. Павлика та численні уступи тих писань його й інших, де виступалося проти духовенства і властей (в тім числі моя вірша „Про Наума Безумовича“ та сильно антимілітаристична „Пісня про рекрутське життя“ селянина Романа Гудзмана, передана мені пок. Львом Васильовичем), та моє оповіданнячко „Моя стріча з Олексою“ за виклад соціалізму селянам. Коротко кажучи, конфісковано все, що мало більше публіцистичний характер і говорено було занадто необережно і що *mutatis mutandis* конфісковано би й тепер. Значить, видання в головній своїй суті було зовсім можливе і могло б було мати навіть значний успіх серед публіки, числити на яких 400—500 пренумерантів, якби на його чолі стояв обережний і з прасовими законами добре обізнаний редактор. Та д. Павлик, розпочавши видання на власну руку (коли я вийшов із в'язниці, річ була вже постановлена), взявся до нього, скажу сумлінно, зовсім невідготований, своєю легкомисністю в трактуванні справи зразив собі зараз на початку найбільше з усіх нас тямучого в таких речах Остапа Терлецького і потому вів діло, так сказати, на пропале, не силкуючися зміркувати, що може перейти цензуру, а що ні. Щобільше, до конфіскації кожного номеру не була (після тодішньої практики) виключена можливість видобути книжку з прокуратурії по вирізанню карток із інкримінованими місцями: зробивши нове видання тих карток із пропущенням сконфіскованих місць, ми могли б були врятувати решту тексту і, хоч з спізненням, усе таки випускати видання в світ. Д. Павлик, — не знаю, чому, — відразу, при конфіскації першої книжки „Громадського Друга“, зрезигнував із тої зовсім можливої процедури, числячи на те, що удасться перед конфіскацією врятувати хоч часть кожного накладу. Сей рахунок не був зовсім вірний, наклад майже всіх книжок пропав дуже основно і цілість видання давно зробилася великою бібліографічною рідкістю. Але що гірше, видання, з якого не роблено легальної едиції, поставлене було тим самим на стопі нелегальности; жандарми і поліція мали пожадану нагоду в разі придибання хоч одного примірника сього видання у кого небудь тягти чоловіка перед суд; таких процесів, що все кінчилися засудами, було справді кілька.¹⁾

Що торкається Терлецького, в своїх спогадах про нього розповів Франко, що до журналу „прошений був і Остап, та якось не потягав“, не зважаючи на те, що якийсь час жили Павлик із сестрою Анною, Терлецький і Франко разом. Нема сумніву, що на характері видання з його наслідками — безустанніми конфіскаціями відбилося їх нужденне життя й положення банітів, про що ось як оповів тут Франко: „Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнювалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність з висмком купки молодіжи уникала нас як зачумлених. Ми опинилися в положенню банітів, викинених із суспільности, і нервові роздразнення відповідне до такого положення знаходило вираз у нашій журналі, який номер за номером конфіскувала прокуратурія. Остап держався з боку від нашої роботи. Він, оскільки знаю, був противний видаванню журналу так швидко, без доброго приготування, і ще перед моїм виходом із арешту перечився

¹⁾ Ів. Франко. Михайло Павлик, стор. 167 — 168.

про се з Павликом. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежився на іронізуванні над „масою енергії“, яку вкладали ми в се діло, а на просьби, щоб і він узяв часті роботи на себе, відповідав іронічно, що він „стара руїна.“ Та про те видно було, що безвихідне положення дуже мучило його.“ На відсутності його в праці над журналом заважив „якийсь тихий антагонізм“ між ним і Павликом. „Тільки — написав Франко в своїх згадках — коли Павлик пішов відсиджувати присуджений йому арешт і я сам пильнував видання остаточної часті нашого органа, що вийшла п. н. „Молот, галицько-українська збірка“, я здужав намовити Остапа, щоб він написав розбір книжечки Плятера „Der Wucher in der Bukowina“. Се була одинока його праця, поміщена в нашім тодішнім виданні. Повість Павлика „Пропадий чоловік“, уміщена там, знеохотила його зовсім до нього; в виведеній там фігурі Напуди він добачав карикатурне змалювання свого власного поступування в Відні в 1877 році; наскільки у д. Павлика справді була інтенція докорити боязливостю власне Терлецькому і наскільки він мав для сього підставу, не берусь судити.“¹⁾

Коли вже є згадка про оповідання Павлика, треба сказати, що він дуже потерпів як автор оповідань. Правдоподібно не тільки життєві незгоди, але й конфіскація всіх трьох його оповідань заважили на тому, що він не продовжував своєї повістарської діяльності. Франко висловився про надруковані оповідання Павлика, що вони „всі три дуже оригінальні і при всіх хибах композиції дуже цінні з літературного боку.“²⁾ Його „Юрко Куликів“ оповідає про селянина, що збожеволів у війні з Італією й в напівбожевільному стані провів своє життя, злочасна для нього „Ребенщуків Тетяна“ малює гірку долю молодиці, що її батьки приневолити вийти заміж за нелюба. „Пропадий чоловік“ це низка згадок поповича-студента університету про своє дотеперішнє життя. Свої критичні уваги про останнє оповідання подала Ольга Рошкевичівна в листі до Франка.

Заступлення соціалістичної теорії в журналі назвав Франко не зовсім щасливим, бо Шеффле в своєму творі „доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість“, а з праці Лянґе, що „далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинитися“, надруковано всього два перші розділи³⁾. Та, як відомо, на такий і не інший добір вплинув Драгоманов. При цьому не треба забувати, що щойно в часі видавання першого соціалістичного журналу обидвом його видавцям, Павликові й Франкові, довелося перший раз серйозно розкушувати соціалістичну проблему.

1) Ів. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. L, стор. 45 — 47).

2) Ів. Франко. Нарис, стор. 248.

3) Там само, стор. 247.

П. ЗЛАТОУСТОВ

Ідеалізація чи жахлива дійсність¹⁾

(з приводу повісти М. Коцюбинського „Тіні забутих предків“)

Порушити питання про „Тіні забутих предків“ велить та низка різних оцінок цієї повісти, що ми находимо її в критиці. І ще не видно, яка з цих оцінок стає переможною.

Ось як критики ставляться до цього твору.

Акад. Єфремов називає „Тіні забутих предків“ розкішною поемою з гуцульського життя; і написав її Коцюбинський, коли вже був „на вершинах своєї творчості“²⁾.

Дорошкевич вважає „Тіні забутих предків“ за правдиву перлину серед творів Коцюбинського останньої доби його діяльності; це чудова захоплююча казка ідеального кохання³⁾.

Шамрай відносить цей твір до найсильніших художніх речей Коцюбинського, де виявляється „виключний нахил до естетизму, до чистої краси“⁴⁾.

Зовсім інакше ставиться до цієї повісти Коряк. „Тіні забутих предків“, каже він, — „твір з великими хибами. Коцюбинський не зміг дати художнього, ц. т. цілком відповідного дійсності твору. Написав тонке, тендітне, поетичне мереживо з мрій, фантасмагорію на тлі природи Гуцулії. Досить порівняти цю його чабанську ідилію з тим описом, що подає хоч би Охримович (про останки первісного комунізму у Верховинців), щоб побачити, що якби Коцюбинський краще знав гірське життя, то він дав був би щось подібне до „Мужиків“ — реальну картину розпанаханого соціальною боротьбою гуцульського села з страшним визиском злиденного селянства багатіями за допомогою чабанів, а не фантастичну, цілком урочну, вигадану пасторальку. Щодо описів, то тут справа стоїть ще гірше. Такий знавець Гуцулії, як Гнат Хоткевич, розповідав мені, що в Коцюбинського тут просто фатальні помилки“⁵⁾.

Ще виразніше, ще глибше виявляє хиби „Тіней забутих предків“ Якубовський в своїй статті. „Від живих сучасників до забутих предків“⁶⁾. Ось що він каже: „Виходячи з інтересів не окремих одиниць, а з інтересів мас, не з інтересів продуцента, а з інтересів споживача, мусимо, не ошукуючи себе інколи дуже звабною естетичною насолодою від того чи іншого високої якості літературного продукту, цілком тверезо визначити його суть і його місце в літературі. З цього

¹⁾ Стаття дискусійна. Редакція подає наприкінці статті свої зауваження до неї.

²⁾ Акад. С. Єфремов. „Коцюбинський“. Київ. 1922 р., стор. 162.

³⁾ Ол. Дорошкевич. Підручник історії української літератури“. Вид. 2. стор. 204.

⁴⁾ А. Шамрай „Українська література“. 1926 р. стор. 118.

⁵⁾ В. Коряк „Поет української інтелігенції“ (М. Коцюбинський 1913 — 1923). Харків, 1923 р. стор. 46.

⁶⁾ Ф. Якубовський. Вступна стаття до повісти „Тіні забутих предків“. Вид. „Сяйво“ 1927 р.

погляду ми вважаємо, що Коцюбинський був на вершинах творчості якраз тоді, коли писав „Fata morgana“. Писавши ж „Тіні забутих предків“, стояв на багато нижче, бо на багато гірше задовольняє своєю продукцією й сучасного йому, а тим більше пізнішого, масового споживача. „Тіні забутих предків“ — це є твір великого майстра, що все життя ставив собі й гостро ставив проблему порозуміння художника з життям, але не здолав усі потрібні для цього вузли зав'язати, знеміг у боротьбі, впав подоланий¹⁾. Коцюбинський, на думку Якубовського, ідеалізує життя гуцулів, подає ідеалізоване, патріархальне село і тим завершує свій шлях, пройшовши дуже складними манівцями²⁾. „Письменник, утомлений від тяжкої дороги індивідуаліста... шукає розради в побуті „Тіні забутих предків“ розв'язують йому і певну соціально-літературну проблему і задовольняють його особисте прагнення до чогось цілого, міцного, здорового“³⁾.

Щонайсудовішу оцінку повісти подає Гнат Хоткевич. „Тіні забутих предків“, пише він. — „єсть самий неудачний твір Коцюбинського, який не приносить чести ні йому, ні українській літературі; „Коцюбинський „не був підготовлений зовсім“, щоб написати оповідання з гуцульського життя“⁴⁾.

Закінчуючи низьку думок про „Тіні забутих предків“, треба, для повности, додати, що Лакіза в своєму нарисі про Коцюбинського тільки зазначає, коли він почав писати цей твір⁵⁾.

Щоб розібратись в цій низці різноманітних, навіть суперечних думок про „Тіні забутих предків“, почнемо з того, що пригадаємо, як працював над цією повістю Коцюбинський. Він двічі їздив сам на Гуцулію; „він, як каже Коряк, жадібно ловив усе від знавця гуцулів — Гнатюка, багато сам спостерігав“⁶⁾, їздив у гори, блукав по тих полонинах⁷⁾.

Крім своїх власних спостережень, Коцюбинський знайомився з Гуцульщиною і з тих творів, які давали йому багато матеріалу, щодо побуту цього своєрідного укр. племені. Він захоплюється читанням „Гуцульщини“ проф. Шухевича, „Матеріалами до гуцульської демонології Оніщука та „Примівками“ — Франка⁸⁾.

В листах, що він пише з Криворівні (на Гуцульщині), вже змальовано „поодинокі епізоди й загальний фон, що потім килимом розкішним розгорнувся в „Тінях забутих предків“⁹⁾. Ось у нього виникає намір написати щось цільне, художнє про цю країну. Коли згодом Коцюбинський був на Капрі, він писав відтіль: „гіршно дивитись на цей чудесний острів і нічого не написати про нього“¹⁰⁾.

¹⁾ Стор. 6.

²⁾ Стор. 12.

³⁾ Стор. 13 — 14. Також Якубовський „Проблема села в творах Коцюбинського“ журн. „Критика“, 1928, № 3.

⁴⁾ Хоткевич Г. „З приводу уваг М. Могиланського щодо твору „Тіні забутих предків“ М. Коцюбинського. „Література, Наука, Мистецтво“ (додаток до „Вістей ВУДВК“) 18 тр. 1924.

⁵⁾ Іван Лакіза „М. Коцюбинський“ ДВУ, 1928.

⁶⁾ Які записи робив Коцюбинський, можна подивитися в V т. його творів — „З ненаписаної повісти“ (ДВУ, 1925). Правда, ці записи пороблені трохи пізніше під час перебування на Гуцульщині 1912 р.

⁷⁾ В. Коряк. „Поет української інтелігенції М. Коцюбинський“ стор. 46. Також — М. Могиланський. „Художник слова“. Петроград. 1915 р. стор. 13 — 16.

⁸⁾ Козуб С. „Джерела“ Тіней забутих предків“ „Червоний Шлях“ 1925 IV. В цій статті автор докладно показує, як Коцюбинський використав наведені матеріали, а також ґрунтовно доводить, що картини побуту гуцулів, подані в „Тінях забутих предків“, цілком відповідають дійсності.

⁹⁾ Акад. С. Єфремов. „Коцюбинський“ стр. 60.

¹⁰⁾ Там же, стор. 60 — 61.

Можна з певністю припустити, що те ж саме почував в собі Коцюбинський, коли він перебував на Карпатах. Він писав М. Горькому: „Сколько здесь красивых сказок, преданий, поверий, символов. Собираю материал, переживаю природу, слушаю и учусь“ ¹⁾. Що він дорожив своїми враженнями від Гуцульщини й знаннями про неї, про це свідчать такі слова з листа Коцюбинського 1913 р.: „Пора вже настала обертатися в дерево або в горох. Що ж і то добре, шкода тільки гуцульського матеріалу, бо дурно загине“ ²⁾. А його приятель Гнатюк в своїх листах до нього раз-у-раз уперто вимагає, щоб він написав щось про гуцулів, „цей романтичний народець“.

З другого боку, реакція, що поширилася й поглиблювала після 1905 року, все більше й більше позбавляла Коцюбинського надії на нове, краще життя. І він, написавши з таким надхненням і піднесенням першу частину „Мужиків“, не так пише другу частину; піднесення вже немає, а навпаки, виникає наче непевність в її успіху. Одного разу Коцюбинський сказав М. Чернявському: „Не знаю, що робити з своїми „Мужиками“, ніяк не можу скінчити їх... Тепер пишу другу частину і ніяк не можу розв'язатися з ними“ ³⁾. Коли додати до цього, що III частини, де він думав торкнутися „заспокоєння села та здичавіння його“, він зовсім не написав, то стає ясно, що сама російська дійсність нищила у Коцюбинського інтерес до громадських тем і сюжетів. А умови його особистого життя, особливості його духовної вдачі, стан його здоров'я — ще збільшують його втому, — і ось він прагне до самоти. „Люди мені так обридли, — пише він до дружини 1908 р., що з трудом переносю їх. І тільки безлюддя дає мені спокій“ ⁴⁾.

Отже цілком правдиво каже Лебідь, що коли Коцюбинський писав другу частину „Fata morgana“, то психологічно така реалістична річ буже вже чужа йому“ ⁵⁾. Можна продовжити логічно правильну думку Лебедя й сказати: в той час для Коцюбинського все ближче і ближче психологічно ставала можливість написати твір з життя не здичилого українського села, а з дикого ще гуцульського. Звичайно, що в гуцульському житті його вже приваблюють не ті громадські риси, що йому обридли на батьківщині, а інші, які не дратують його, навпаки, дають йому можливість творити спокійно, з насолодою. Цікаво зазначити, що в записках Коцюбинського про гуцульське життя немає жодного, щодо громадських відношень. ⁶⁾ Отже природа й первісний побут — це два головних мотиви, що з них складається сюжет повісті „Тіні забутих предків“.

Чи маємо ми право закинути письменникові, що він не подає нам картини розпанаханого соціальною боротьбою гуцульського села. Ні в якому разі. Бо, очевидно, в цей час Коцюбинський не міг би навіть і опанувати таку фабулу, — це суперечило б його тодішньому творчому настановленню.

Чи можемо ми погодитися з Якубовським, що „Тіні забутих предків“ розв'язують для Коцюбинського певну соціально-літературну проблему. Ні в якому разі. Ми не маємо підстав думати, щоб Коцюбинський в цей час гостро поставив перед собою соціально-літературну

¹⁾ „Вестник Европы“ 1913, № 7.

²⁾ Акад. С. Єфремов „Коцюбинський“, стор. 51.

³⁾ М. Чернявський. „Червона лілея“. 1920. стор. 33.

⁴⁾ А. Лебідь. Вступна стаття до „Fata morgana“ „Книгоспілка“, 1926 р. стор. 34.

⁵⁾ Там же, стор. 35.

⁶⁾ М. Коцюбинський (Твори Т. V. ДВУ, 1925 — „З ненаписаної повісті“.

проблему й рішуче розв'язав її. Навпаки, той струмок творчості, що виявився в „Тінях забутих предків“, зародився ще тоді, коли Коцюбинський писав II частину „Fata morgana“, навіть раніш.¹⁾ І в якому ж напрямку він розв'язав цю проблему? — В напрямку, на-родницької традиції? Це було б наклепом на письменника.

Тут нас дивує й те, як міг Якубовський назвати те село, що його змалював Коцюбинський, ідеальним. Відність, деморалізація сім'ї, кривава помста, забобони, дикі звичаї — ось головні риси цього села. Невже це ідеал, до якого прагне такий письменник, як Коцюбинський? Де ж тут і та „чиста краса“, про яку говорив Шамрай? Також і акад. Єфремов ідеалізував це село більше, ніж дав на це право сам твір. Він каже: „тут панує здорова безпосередність і простота в стосунках; тут людина чудовий екземпляр первісного звіря — щиро віддається своїм здоровим інстинктам і живе хоч примітивним, зате повним життям, не встигши ще його засмітити²⁾“. Все це занадто ідеалізоване. Придивімся тільки до цього „первісного“ гуцульського життя — і жах обійме нас. І це враження, мабуть не менше має значення для усвідомлювання людини, як і те, що справляє на нас картина розшарування села, якої так жадає Коряк.

Простежмо коротенько життя героя цієї повісти — Івана.

Автор починає так: „Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Дванадцятою й останньою була Анничка“. Кількість дітей дійсно „патріархальна“, бо нагадує багатолюдні біблійні родини. Але справа в тому, що з цих двадцятирох дітей „п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці“. І не якась пошесть або біда спричинилася до цього, ні, такі були, очевидно, умови дитячого життя. Хіба це не жахливе явище? Ну, а як же ріс Іван? — „Не знати, — чи то вічний шум Черемоша і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на нею таким глибоким, старече-розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не „сокотилася“ баба при злогах, не обкурила десь хати, не світила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бішеня“³⁾.

Тому то мати нерідко „виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе. Ти обміннику. Щез би у озеро та в тріски...

І він „щезав“, ⁴⁾ забирався у темний ліс. І ліс, і царинки, і гори стали для нього близькими, рідними, але він, звичайно, дивився на природу так само, як і дорослі. „Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати і загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна“⁵⁾.

Так світлий погляд на природу отруювався забобонами.

¹⁾ Лист Коцюбинського до В. Ю. Дейш 1895 р.

²⁾ Акад. Єфремов: „Коцюбинський“, стор. 161 — 162.

³⁾ М. Коцюбинський „Тіні забутих предків“. Твори Т. IV. ДВУ, 1927, стор. 225.

⁴⁾ Там же, стор. 226.

⁵⁾ Там же, стор. 227.

Згодом Іван мав обов'язки — його посилали пасти корови. Тут автор оповідає, як Іван навчився грати на денцівку ніби у самого щезника, і часто „його чудна пісня пліла лісом, радість вступала у його серце, заливала сонцем гори, ліс і траву, клекотіла в потоках“. ¹⁾ За тих же часів він дізнався, що між їхнім родом і родом Гутенюків була стара ворожнеча. І він, як і всі в його родині „горів бажанням помститись над тим диявольським родом і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись у бій“.

Одного разу йому й довелося взяти участь у бійці його родичів з Гутенюками. Правда, „дорослі потолочили йому ноги. І він не міг протиснутись туди, де бились“. Але він, гарячий, роз'юшений злістю, наскочив на маленьке Гутенюкове дівча й вдарив його в лице. А коли дівчинка почала тікати, він зловив її, роздер пазуху, видер нові кісники й кинув у воду. Так познайомилися Іван та Марічка, і з цього часу починається казка ідеального кохання (як каже Дорощевич). Коцюбинський надзвичайно художньо змалював ту „безжурну молодість і радість“, яка водила їх по цих горах, лісах, полонинах, сіножаттях; мистецьки оповів про деякі епізоди з їх кохання й життя за тих часів. Але він не спинився довго й докладно на них. Ось Іван уже легінь, а Марічка готова й віддатись.

„Однак не все так складалось, як думав Іван. Газдівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми. Жура гризла Івана.“

Мушу йти в полонину, Марічко, — сумував він заздалегідь.

Що ж, іди Іванку, — покірно обзивалась Марічка. — Така нам доля судилась“. ²⁾

Іван пішов у полонину, щоб найнятись в вівчарі. Тут автор малює теж надзвичайно художньо працю й життя чабанів. Поруч з ідилічними картинами він оповідає й про тяжкі умови перебування на полонинах біля овець, кіз і корів: це не „пасторалька“, як каже Коряк, а важка робота наймитів. Холодний вітер од Чорногори — перший ворог чабанів.

„Холодний вітер розправляє крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є. Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дзз... дзи-и... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хотів би не слухать, але не можна; хтів би втікти — та де... Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та й би заплакав... Бо вже не годен“ ³⁾...

Друге лихо чабанування в горах — це негура.

„Часто негура заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи... Іван ішов безпомічний, простягнувши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись... потім мусив ставати. Стояв безпорадний, загублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а задурений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги“. ⁴⁾ А потім не раз загрожував їм і „вуйко“, що роздер кілька корів, поки сам не настромився на кіл.

Так лігував Іван у полонині. А коли він повернувся додому, то його зустріла жахлива новина: за день перед цим його Марічку, коли

¹⁾ Там же, стор. 230.

²⁾ Там же, стор. 239.

³⁾ Там же, стор. 246 — 247.

⁴⁾ Там же, стор. 254.

вона брела Черемош, взяла вода. Щемлячий тусок погнав його знову в гори, і він щез. „Шість літ не було чутки від нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було газдувати“¹⁾.

Але його жінка Палагна, з багацького роду, здорова, з грубим голосом і властою шиєю, не могла замінити йому Марічку й витиснути її з його серця. Навіть господарство й худоба не завжди захоплювали його. А далі Палагна придбала собі „любаса“—сусіда Юру, якого всі вважали за бога, мольфара. Іван бився з цим „любасом“, але бійка не допомогла. Навпаки, він випадково підслухав, як Палагна та Юра змовлялись на нього. „Свідомість того туманом шибанула до голови Івана“. Він хотів забити обох на місці, але „знесилля й байдужність обняли його тіло. На що... До чого... Так вже певно йому судилося“. Так казала раніш і Марічка. І він знову тікає в гори. Там згадки самі почали зринати одна по одній і наливати порожні груди. Колись загинула Марічка, а тепер він.

„Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя. Як блиск в небі, як черешневий цвіт, нетривке й дочасне.

Тусок обіймає серце Івана, душа банувала за чимсь кращим хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч, і чорні гори блимнули світом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі“²⁾.

Вцей момент з'явилася перед ним Марічка (то була мара): „Вставай і ходім“. Він довго блукав по горах за цим приви́дом — нарешті впав у провалля і розбився. Ледве живого знайшли його пастухи і принесли додому. „І сумно повістувала трембіта горам про смерть“.

Далі автор подає нам сцену оплакування небіжчика та прощання з ним. Не можна читати цих сторінок повісти без почуття огиди. Поперше, та сама Палагна, що спричинилася до загибелі Івана, тепер лицемірно голосить по ньому:

„Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати...

Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив. Не буде кому ні у місто пійти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...“³⁾.

А подруге, ті родичі й знайомі, що прийшли проводити небіжчика, тут же почали забавлятися і забули про тіло.

„Тільки три баби лишилися при нім та скорботно дивились шкляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло загаснути смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Веселість все розпалювалась... Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались і т. д.“⁴⁾.

І це біля трупа, що вже псувався. Може з нами не погодяться, що голосіння Палагни викликає почуття огиди, вбачаючи в ньому непорушний гуцульський звичай. Та тим бо й ба! Як же можна ставитися до такого побуту, що припускає й навіть вимагає такого лицемірства, як не з огидою! І невже Коцюбинський міг вважати такий звичай за ідеальний?

1) Там же, стор. 261.

2) Там же, стор. 279.

3) Там же, стор. 290.

4) Там же, стор. 292.

Отже, не даремно можна назвати життя гуцула жахливим, — про це говорить нам повість від першої сторінки до останньої і такий погляд рішуче не можна вважати за одностороннім. Звичайно, є й світлі риси й епізоди в гуцульському житті. Але це тільки світлі плями на темному тлі. І Коцюбинський мав на меті як раз освітити це тло. Тому то основний тон повісті не ідилічний, а скоріше елегійний, при чому сум подекуди наближається до скорбі.

Така думка про „Тіні забутих предків“ ще більше ствердиться, як ми звернемося до тої демонології, до тих забобонів, якими переплетене все життя гуцульське.

Ми вже бачили: самого Івана вважала мати за „обмінника“, за бісненя. І ось нечиста сила й панує над ним від дня народження до смерті. Іван, коли йому минуло сім літ, вже знав, як і всякий гуцул, що всім править арідник, що злі духи спостерігають кожний крок людини, і тому завжди треба сокотитися й сокотитися. Від нечистої сили треба оберегати й себе, і худобу, і свою господу. Ще з Марічкою вони часто чули в горах, як бродить по лісі невидима сокира, гуна об дерева й хека з втомлених грудей, — і ляк проганяв їх звідти в долину. Потім він, як і всі вівчарі, пильнував ватри (живого вогню), щоб не згасла через усе літо, бо була б біда. А коли вівчар Микола ненароком згадає чорта, Іван христіть груди, а сам Микола плює, щоб нечистий не мав над ним сили. Коли ж в осені погас живий вогонь, то „на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї“.

Став Іван газдою — тут треба ще більше матися на бачності. „Скрізь, од усього, була небезпека і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіря і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювати, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала.

З другого боку, на найближшій горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богув. Він був, як бог, знаючий і сильний, той гравітник і мольфар. В своїх дужих руках тримав він сили небесні і земні, смерть і життя, здоров'я маржини і людини, його боялись, але потребували всі...

Проте найгірш докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських“ (і т. д.¹⁾).

На святий вечір Іван „кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб вона була ласкава прийти до нього — але вони не були ласкаві, і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував тричі. Тоді він закликав їх, щоб не з'являлись ніколи — і легко зідхав²⁾. Зідхав не надовго, бо нечиста сила все ж таки панувала навколо і тільки шукала нагоди, щоб нашкодити людині або худобі. Ясно, що такий повсякчасний ляк зменшав або й зовсім знищував радість життя.

І сама природа Гуцульщини не так голубить очі та наповняє серце людини радістю й добром, як наводить на нього сум і жах. Коцюбинський так малює природу, нібито все гарно, все добре, але тут таки додає такі риси, що змінюють перше враження на інше, іноді зовсім супротивне. Там потоки скаржаться: чорні смерекові ліси сумують, а Черемош несе їх сум долом; гори зажурені, напоєні

¹⁾ Там же, стор. 262 — 263.

²⁾ Там же, стор. 266.

сумом тіней од хмар; Черемош світить недобрим зеленим вогнем; вітер наводить сум; Чорногора мов відьма; в лісі прілий дух гнилих пнів, запах кладовища і т. д. і т. д. А головне те, що і в горах, і в лісах, і на полонинах — скрізь панують духи. Майже всі вони злі. Є веселий Чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей від нявок: але цих самих нявок він ловить і роздирає.

Життя людей і природи так зливається, що ніби в природі й є все те, чим наділяє її людина. Тому ж подекуди в повісті ми не можемо розмежувати дійсність і фантастику: одна в одну переходить непомітно (як, наприклад, і в творах Гоголя).

Отже наведені картини життя та природи Гуцульщини, здається, досить яскраво свідчать проти тієї думки, ніби Коцюбинський змалював ідеальне село. Щоб покінчити з цією ідеальністю, треба ще звернути увагу на кохання Марічки й Івана. Дорошкевич вважав його за ідеальне. Знов таки не можна згодитися з цією думкою; бо, поперше, воно ще не таке довгочасне й не витримувало спокуси; а подруге, воно урвалося, і далі в особі Івана ми маємо справу не з нормальною людиною, а такою, що, сказати б, схитнулася трохи.

Тепер можна вже підійти до питання про те, що ж становить основу повісті „Тіні забутих предків“: опис природи, побут гуцулів, кохання Івана й Марічки, життя людське? На перший погляд, важко відповісти на це питання, бо вся повість перейнята якимсь пантеїзмом, в тому розумінні, що життя природи, тварини й людей злились в одно. Сам Коцюбинський каже: „Так ішло життя худож'яче й людське, що зливалось до купи, як два джерельця у горах в один потік“¹⁾. А потім в його записній книжці знайдено такий вираз: „Гуцул подібний характером до Черемоша і потоків“²⁾. А все ж за основу повісті треба вважати життя гуцулів з їх побутом і забобонами, на першому плані. Тому то в повісті що далі, то більше оці забобони, ця демонологія, сказати б, випирає з загального змісту. Уявм собі прекрасний малюнок у прегарній рямі: одне одного варто, — все ж основою буде малюнок. Таке ж відношення між життям людей і природою в „Тінях забутих предків“.

Ми не скажемо, що все змалювано бездоганно, — деякі маленькі хиби з боку художнього, мабуть, і є. Але не варто тут говорити про них, а ось треба відкинути ті докори, що їх робить Коцюбинському Коряк. Він каже (за Хоткевичем): „В повісті гуцули кажуть один одному про своє хатнє начиння, ніби вони з неба впали для етнографічного протоколювання“³⁾. Тут якесь непорозуміння: в повісті гуцули нігде не кажуть один одному про своє хатнє начиння. Автор сам описує гуцульське начиння, але це вже інша справа.

Не vadить художності твору і друга хиба, що її підкреслює Коряк: „Буря в Карпатах закінчується кульмінаційним моментом: „високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах“ (так написано у Коцюбинського). А справді то гаджуга — невелика сосонка, ростом людині до пояса... Замість величі виходе комічне враження для людини, котра знає місцевість“⁴⁾. Хай буде й так. Але, поперше, це ж така дрібниця, що про неї можна говорити хіба тільки ради курйоза⁵⁾. А, подруге, в „Словнику“ Грінченка слово гаджуга по-

¹⁾ Там же, стор. 268.

²⁾ М. Коцюбинський. Твори. V т. стор. 100.

³⁾ В. Коряк: „Поет української інтелігенції“, стор. 47.

⁴⁾ Там же, стор. 47.

⁵⁾ Такі курйози можна вишукати в творах і інших письмен. Пригадаймо, наприклад, географічні та історичні помилки у Шекспіра (хоч у його „Ромео та Джульєтта“).

яснюється так: „молодая смерека вышиной до трех метров“, при чому Грінченко посилається на той самий твір проф. Шухевича — „Гуцульщина“, який так уважно читав і Коцюбинський. Виходить нібито, що Коцюбинський і не помилився й рівняти його до французів, які казали: „под тенью развесистой клюквы“, як це робить Хоткевич¹⁾ — не слід.

Отже відкинувши перебільшені хвали, з одного боку, і незаслужені докори — з другого, можна сказати, що „Тіні забутих предків“ — це твір, вартий Коцюбинського — щодо художності та мотивів, а щодо ідей, то він не означає якогось рішучого перелому, якоїсь зради тому, кому доти поклонявся Коцюбинський. Як був він „глашатаєм людяности“²⁾, так їм і залишився. А це проста смуга в творчості письменника, яка в цей час перемогла інші.

Здавалось би, що такий твір — художній, змістовний, сам собою доводить свою вартість та значення. Але і в цій справі є заперечення. Пригадаймо, що сказав Якубовський: „треба визначати місце твору в літературі, виходячи з інтересів мас, з інтересів споживача: треба звернути увагу на те, як задовольняє твір масового споживача. А „Тіні забутих предків“ якраз і не задовольняють такого споживача“. Тут не можна обмірковувати цієї тези, бо тоді довелось би піднести питання про значення художнього твору взагалі. А треба тільки мати на увазі, що орієнтуватися на споживача книжок — це непевна річ, ба й небезпечна. Почасту бувало й буває, що читачів ваблять до себе ті самі твори, які по суті не мають ані художньої, ані ідейної вартости.

Такими були свого часу, наприклад, твори Марлінського (I пол. XIX ст.), Вербіцької (XX ст.) та інші. Л. Н. Толстой також указував на якогось Комиссарова, що його оповідання були більш популярні серед простого люду, ніж твори класиків. А ось твори Лесі Українки довго чекали, та, мабуть, ще й тепер чекають на свого читача.

Щоб підсумувати всі наші міркування щодо повісті „Тіні забутих предків“, треба піднести ще одно, і остатнє вже, питання: що дає ця повість читачеві. Поперше, тут ми знаходимо багато описів гуцульської, взагалі первісної природи. Але ми відразу ж замічаємо, що ці описання гір, лісів, полонин, Черемоша й т. д. не мають самостійного значення. Майже скрізь їх риси, їх вигляд, навіть їх настрої переплітаються з життям людським. Подруге, в повісті подається багато відомостей про побут гуцулів. Але знову ми скоро відкриваємо, що ці картини побуту тому й подані, що вони щось виявляють в житті людському, а їхнє власне значення стоїть на другому плані. Отже й виходить, що життя людське — це основа повісті. Як ми сказали, Коцюбинський рішуче не хоче зачіпати життя гуцулів з соціального боку²⁾ і зовсім явно уникає, спинятися на якихнебудь соціальних явищах. Він не ставить вічна-віч соціально-різні групи суспільства, а містить людей серед природи й перед лицем природи. (Треба розмежовувати ці два становища людини, бо при першій позиції природа є пасивна, а при другій вона обертається вже в активного суб'єкта). І ще при цьому він показує, якою спадщиною від первісного життя володіють ці „тіні забутих предків“, і як ця спадщина панує над ними. Що таке тлу-

¹⁾ Хоткевич: „З приводу уваг М. Могиланського щодо твору „Тіні забутих предків“.

²⁾ Ів. Капустянський: „Глашатай людяности“. „Народний Учитель“, 1928 р. № 17.

мачення повісти цілком правдиве, це показує низка тих заголовків, які Коцюбинський придумував для повісти. Ось ці заголовки: „В зелених горах“, „Голос віків“, „Голос забутих предків“, „Тіні минулого“, „Спадок віків“, „Сила забутих предків“, „Слідами предків“. Ми вже бачимо, яка важка й лиха ця спадщина. Темрява, двовірство, забобони, дикі звичаї, кривава помста, покірливість долі — ось який спадок дістали сучасні гуцули від своїх предків. І читач не захоплюється життям цих тіней, не милується ними, а бажає, щоб людина як найшвидше визволилась з цих духовних кайданів, якими забуті предки обплели своїх нащадків. А коли так, то повість „Тіні забутих предків“ вже не можна зневажливо називати „пасторалькою“ — вона набирає великого громадського значення. Тим більш, що на таку спадщину багате й наше українське село ще й по сей день, і позбавитися її є неодмінне завдання нашого часу. А щоб боротися з цим ворогом і подолати його, треба добре його знати.

Від редакції Стаття П. Златоустова цікава тим, що виявляє тенденції певних українських громадських кіл „оборонити“ Коцюбинського від марксіської критики. Коли буржуазна критика раніш визнала за вершок творчости письменника саме „Тіні“, а не „Мужиків“, то тепер намагаються бодай поставити першу річ нарівні з другою, надати обом однакового навіть „громадського значення“. Що буржуазний український читач саме захоплювався і милувався „Тінями“, це зрозуміло: він наштотхував письменника написати конче щось про „романтичний гуцульський народець“. Коцюбинський виконав це соціальне замовлення, бо воно на той час відповідало його настроєві. Марксіська критика і не „винуватила“ за це письменника. Коряк писав: „В такі часи гасло чистого мистецтва стає революційним: воно увільняє літературу від базікання на здогад буряків і нікчемного використання легальних можливостей, як то робили старі українофіли. Останні поетові твори — протоколи душі, гімни природі Карпат і Італії“. Щоправда, цей гімн природі Карпат — „Тіні“ для сучасного читача не є рівновартний з „Мужиками“ Коцюбинського, чого деякі представники буржуазної критики не розуміють і досі, як доводить і т. Златоустов, відмежовуючись від їх. Тільки заперечуючи, автор статті робить тую помилку, що не хоче навіть визнати гатунку твору за пасторальний. Це порушує наукову об'єктивність: пастораль є ліричний гатунок не позбавлений драматичних елементів. „Клясичний зразок цього гатунку дав Теоокріт і в нього просте життя дане без жодних прикрас, з усіма поневіряннями, властивими злиденній тяжкій праці“¹⁾. Так само і в „Тінях“ Коцюбинського. Це й є пастораль. Адже ж не заперечує т. Златоустов, що „деякі маленькі хиби з боку художнього мабуть і є“. Не заперечує і того, що „Коцюбинський рішуче не хоче зачіпати життя гуцулів з соціального боку“. Власне це і є хіба з погляду сучасного читача, а не читачів Вербицької, яку буржуазна критика зацькувала все-таки зовсім лицемірно. Захоплення демонологією властиве добі модернізму (Яцків), як властиве і протиставлення природи і людини (Леся Українка: „природа без людини — картина без плями“). У Коцюбинського теж на тлі чарівної природи — темні, дикі люди і їхнє життя, все-таки недалеко від самої природи. Марксіська критика занотовує факти літературні і оцінює їх цілком об'єктивно, а не „обвинувачує“ письменників, тим то і в „обороні“ Коцюбинського від марксизму потреби немає.

¹⁾ „Літературна Енциклопедія“. Пастораль.

Промова посла Кирила Вальницького

(з клубу сель. роб. єдність, виголошена на засіданні сейму 31 січня 1929 р.)

Ставлення до бюджету держави польської українських мас, селянсько-робітничих, що я тут репрезентую, є ясне й просте. Державний бюджет, план державного господарства є ніщо інше, як конкретне застосування на певний протяг часу того ладу і тої системи господарства, які вже існують. А система господарства в Польщі є система капіталістична. З тою системою ми боремося, бо її істотний зміст становить клясове гноблення. Бюджет кожної буржуазної держави є власне план зміцнення й забезпечення капіталістичної системи вже просто тому, що кожний буржуазний уряд, отже і кожний уряд буржуазної Польщі, є виконавчий орган владущої кляси, кляси капіталістів. Очевидно, і цей запроєктований від уряду бюджет є план усталення господарства й політики буржуазії й поміщиків у Польщі. Цифри, подробиці, висока позиція того бюджету то вже—тільки ілюстрації тої його основної властивості. Не вдаючись у деталі запроєктованого бюджету, я хочу з приводу загальної дискусії, а потім дискусії політичної зайнятися насамперед справою, яка тут часто буває предметом суперечок, національною справою в Польщі, зокрема справою українською. П. посол Паліїв, заступник українських націоналістів (голова буржуазії) казав сьогодні, що нарід український бореться з цілим народом польським. Тут, в цій сеймі часто відновляються спроби і в таборі націоналістів польських, і в таборі націоналістів українських, спроби викривлення дійсного змісту і дійсного характеру боротьби національностей у Польщі і національного гноблення, що існує в Польщі. Ці спроби змагаються до того, щоб боротьбу національностей в Польщі змалювати, як боротьбу між народом польським і непольськими народами, що живуть в Польщі. Селянсько-робітничі маси без різниці національної приналежності заінтересовані в тім, щоб ту безумовну неправду демаскувати. Ні нарід польський, ані нарід український, ані жоден інший заінтересований нарід не творить нині якоїсь монолітної цілості. Противенства суспільні, клясові противенства в середині кожного з тих народів є більші за всілякі національні різниці і противенства. Робітник і селянин польський не відповідає за політику польської держави, зокрема за національну політику польської держави. Бо та політика і є політика його клясових ворогів—буржуазії й поміщиків. Польський робітник і селянин не відповідає за політику національного гноблення в Польщі так само, як робітник і селянин український і білоруський не відповідають за угодову політику української чи білоруської дрібної буржуазії. Отже я кажу, що політика польської держави не є політика народу польського, не є політика його переважної більшості.

Прилучення земель західньо-українських і західньо-білоруських до Польщі не було подиктоване інтересами тої переважної більшості,

не було подиктоване інтересами польського робітника й селянина, воно було виключно подиктоване інтересами польської буржуазії і польського панства. Етнографічна Польща була і є надто малою територією, щоб на тій території, в умовах, що витворила революція на Сході, можна було встановити владу капіталістів. Польська буржуазія, стративши ринки збуту на Сході і маючи на Заході такого високо індустріялізованого сусіда, як Німеччина, хотіла через окупацію неіндустріялізованих земель західно-українських і західно-білоруських здобути собі ринки збуту, здобути ринки сировини, ринки дешевих робочих рук, а панство, позбавлене своїх володінь робітничо-селянською революцією на території колишньої царської Росії хотіло дістати за всіяку ціну на просторах західно-українських і західно-білоруських свої земельні маєтки. Статистика маєтків на кресах є якнайкращий доказ на те, що ті землі західно-українські і західно-білоруські — то є польські колонії.

Маємо в воєводствах: Волинському, Станіславівському, Тарнопільському, Львівському, а потім в воєводствах українських, не лічачи Полісся й Холмщини, приватних маєтків понад 50 гектарів — 2794. З того числа в руках українців є 208 маєтків, а в руках поляків 2228. Маємо на тих просторах оброблюваної землі 6.700.000 гектарів. З того 3.100.000 гектарів себто майже половина є в руках поміщиків, майже виключно поляків. Маємо в воєводствах білоруському, віленському, новогрудському і мішанім україно-білоруським, поліським, приватних маєтків понад 50 гектарів землі 5596, з того в руках білорусів 485, а в руках поляків 4724. Маємо в Польщі 19.000 поміщиків, з них 16.000 поляків (Голос на лавах меншостей: звідки пан бере білоруських поміщиків, коли їх немає). Я оперую статистикою з урядових джерел, тільки на підставі джерел урядових цитую ці цифри (Голос споміж меншостей: 400 поміщиків не маємо напевно). Тут мова не тільки про поміщиків, але також про куркулів, бо йдеться вже про маєтки 50-ть гектарові. (Пан Хруцький: До них належить наш колега, що має 100 десятин). Прошу ласкаво не переціняти, бо я маю всього 30 хвилин на цілу бюджетову дискусію. Отже маємо у Польщі 19.000 землевласників, з них 16.000 поляків, а половина того, себто 8.000 розсілася на землях західно-українських і західно-білоруських. Отже, маємо на тих землях 3 мільйони безземельних і малоземельних селян українських і 2 мільйони безземельних і малоземельних селян білоруських. Отже маємо кількамільйонову масу людей, позбавлених землі й роботи. Маємо велетенський, виразно колоніальний резервуар робочих рук, призначених насамперед обробляти панські землі, де білоруський і український селянин працює, не маючи жодної охорони в яких-будь статутах, жодного забезпечення з боку держави в умовах суто-панщизняних. Що ті землі є польські колонії — показує між іншими і той факт, що на них зовсім нема промислу. А саме, маємо на тих землях 10 мільйонів людности і з тих десяти мільйонів в промислі працює 785 тисяч. І в яким промислі? В промислі дрібнім, обчисленім на найперші щоденні потреби. А саме маємо понад 200 тисяч чоловіка, зайнятих в споживчому промислі: себто в пекарнях, млинах та ковбаснях. Маємо понад сто тисяч чоловіка, зайнятих в дерев'яному промислі: в тартаках, при рубанню ліса. А потім ідуть уже дрібні металеві майстерні, дрібні цегельні, цементовні, дрібний промисел гарбарський і тютюновий, крім того два більших промислових осередки на тих землях, себто Заглемб'є Дорогобицько-Бориславське, де працюють на копальнях і в хемічному

промислі 55 тис. робітників і білостоцькі фабрики, де працює щось із 17 тисяч робітників. В світлі цих цифр ситуація є дуже прозора. Очевидно, що той дрібний промисел не може заспокоїти потреб 10-мільйонної людності, що той промисел не може дати роботу багатомільйонним масам сільської бідноти, гнаної злиднуванням і голодом до міських центрів. Очевидно, що призначення тих земель—бути ринком збуту для промислу корінної Польщі, бути ринком дешевих робочих рук для буржуазії і землевласників, що призначення людності тих земель, земель, багатих на природні добра—бути тягаровою силою для розвитку і усталення капіталізму в Польщі. Проте, як провадиться те колоніальне господарство в нас на тих так званих кресах, виразно свідчить між іншим нечувано грабіжницьке лісове господарство на тих землях, те, про що вчора говорив професор Рибарський, не згадуючи, очевидно, що те хижацьке господарство іде коштом трудящих мас Західної України і Західної Білоруси. Господарство те полягає в цілковитому знехтуванні дерев'яного промислу і в щораз більшому експорті дерев'яної сировини, експорті, що зростає дедалі то швидше понад всяку норму натурального приросту. Знаємо з урядових звітів, що найменше четвертина торговельного балансу спирається на вивіз дерева, знаємо із звітів урядової анкетної комісії, що те господарство виглядає так фатально, що в той час, коли продукція дерева, натуральний приріст дерева в Польщі виносить річно 8.700.000 куб. метр., то 1927 року за перші дев'ять місяців, не лічачи досить великого внутрішнього споживання, вивезено з Польщі 10 мільйонів кубічних метрів. Те лісове господарство то одна з найяскравіших ілюстрацій колоніального господарства на землях українських і білоруських.

Для суцільности картина треба було б ще дві слови сказати про військову колонізацію на наших землях.

Людність тих земель, цілком зруйнованих імперіялістичною війною, Польща надарувала колонізаційною земельною реформою. Ті землі сповнено озброєними колоністами, очевидно, насамперед для того, щоб збутися гніву й ненависті голодного на землю польського селянина в корінній Польщі і щоб з того селянина зробити зваряддя поміщицької і буржуазної політики на кресах, щоб з нього зробити вірного гайдука тої політики. Те все, про що я говорив, становить головний зміст національної політики, бо все інше, то вже надбудова, все інше—то вже наслідки, то вже тільки методи вложення того змісту в певні рами політичного режиму, в певні рами системи адміністрації чи урядування. Ті методи урядування в Польщі є дуже спрощені. Більш то політика батога, застосована до трудящих мас поневоленого народу і політика дрібних поступок і підплат супроти буржуазних верхівок того народу. Клясичний зразок тої політики—українське шкільництво. Тим часом як основа, підстава того шкільництва, народне шкільництво українське до останку винищене, уряд офірує двом чи трьом ученим українські катедри в Варшавському університеті і зважається кинути певну грошову заемогу на майбутній університет український. Я хотів би нагадати, панове, що свого часу визначний буржуазний польський публіцист Костянтин Сроковський написав книжку під заголовком „Національна справа на східних кресах“; автор тієї книжки заявляв на початку, що має намір сказати тільки окрушину широї правди, бо розумів, що спроба його є до певної міри нетактовна, як порушення немилої теми в товаристві. Не вважаючи на те, що автор тієї книжки мав намір сказати тільки окрушину

широї правди про національну політику — все таки в кінцевім своїм висновку він дійшов до такого переконання: слов'янські меншості на кресах є гноблені національно і винищувані господарчо. Але та брошура була написана 24 року і той кінцевий висновок п. Сроковського був опертий між іншим на тім, що на Волині — Галичиною він зовсім не цікавився — на один мільйон української людности він знайшов тоді ледві 471 народню українську школу. Тепер ці відомості зовсім передавлені, бо тепер на Волині, згідно з урядовим звітом, який ми дістали на попередній сесії — нема навіть одної сотої, бо тепер на Волині є тільки чотири українські школи. Ще гірше, як у шкільництві, стоять у нас справи в усіх інших ділянках суспільного життя. Чи треба говорити про ті так звані основні громадянські права, про волю зборів, про волю слова, друку. Ані сліду, ані навіть тіні не осталося в нас з тих вільностей. Чи треба, може, говорити про той без краю довгий ряд політичних процесів, що перейшли по наших землях і ще й досі переходить. Чи треба говорити про страшну недолю політичних в'язнів наших? Саме тепер, коли тут говоримо, у Львові голодує понад 100 в'язнів, щоб протестувати проти масового биття їх, що сталося 26 цього місяця.

Чи може маю говорити про вільність наших посольських віч, на яких буквально цькують нас на псів, і посилають професійних бандитів розбивати нам голови, як то було в Станіславові з послом Хамом. Чи, нарешті, маю говорити про переслідування нашого освітнього руху, переслідування, що в останні два роки набрало потворно масового характеру? Все то є речі занадто відомі. Кожний відрух самооборони, кожний відрух боротьби українського селянина й робітника, чи то буде Просвіта, чи то буде професійна спілка хліборобських робітників, підлягає завжди тій самій системі утисків і терору. Недавно в Східній Галичині було два хліборобських страйки на селі. В галицькому селі панує такий безсоромний визиск, якого нема ніде в Польщі. І що ж виявилось? Те виявилось, що мусіло виявитися. Виявилось, що нинішня Польща є поняття рівнозначне з поняттям капіталістичних і землевласницьких інтересів. Довела те сама державна поліція, бо український селянин, ставши до боротьби з визиском польського поміщика чи спекулянта, мусів боротися з польською поліцією. Наслідки тієї боротьби відомі. Два трупи, двоє калік, два десятки нових політичних в'язнів і знов два політичні процеси.

В історію революційного руху українських мас записані дві нових кривавих подій: в Гребінному й Батятичах. Обі ті події творять разом дуже вимовний і викінчений образ. Бо в Гребінному селяни страйкували проти визиску поміщика, а в Батятичах, де забито кілька селян, селяни українці й колоністи польські й німецькі разом солідарно страйкували проти визиску деревного спекулянта. Проти об'єднаного поміщицько-спекулянтського фронту став об'єднаний фронт праці, документуючи свою готовість до боротьби кривавою офірою.

В бюджетовій комісії міністер внутрішніх справ заявив, що не може змінити національної політики, бо не має диспозиційного фонду, бо сейм йому не дає диспозиційного фонду. Признання великої, історичної ваги. Значить, уряд шукає розв'язання національної проблеми в диспозиційному фонді, значить, то є національна програма уряду, значить, уряд думає, що одночасно з масовим убиванням українських селян, одночасно з масовими політичними процесами, одночасно з переслідуванням політичного й освітнього українського руху можна просто за гроші купити визвольний рух народу українського.

Польський фашизм любить приодягатися в одязі лібералізму. Яка внутрішня вартість того лібералізму, показує те найліпше хоч би справа шкільництва, про яку я говорив, але крім того, я хотів заявити, що часи, коли національні справи можна було залічити до обсягу диспозиційного фонду, коли ті справи можна було залагодити кредитом, концесією, зовнішністю національного лібералізму, дозволом написів на поштових скриньках чи на залізничних двірцях, коли можна було тим способом залагодити справи національні — ті часи, дурні часи безповоротньо минули. Коли тепер виникає визвольний рух поневоленого народу, то ніяка сила його не погамує, не допоможе диспозиційний фонд, не допоможе шпиг, що скрізь висить, не допоможуть клаптики визнаних мовних прав. В нинішній історичній добі, цілком з цього погляду неподібній до передвоєнних часів, визвольний рух поневоленого народу то є разом з тим, і рівночасно на 100% рух за державну незалежність, то є разом з тим, кажучи мовою судових вироків, боротьба за одірвання частини від цілості і нічого тут неможна вдіяти. Автономія, про яку тут часом хтось мурмоче, автономія територіальна й культурна, як спосіб розв'язання національного питання, це є вже нині історичний анахронізм. Австрійські часи без повороту минули, минули також часи австрійської автономістичної есдецької школи, і навіть другий інтернаціонал на конгресі в Брюсселі зважився признати право самоозначення аж до цілковитого відокремлення для народів поневолених, ба навіть колоніальних, що не заважає панам з другого інтернаціоналу тут репрезентувати цілком відмінний погляд, правлячи нам, що треба поважати міжнародні трактати.

Та величезна різниця в характері й динаміці визвольного національного руху часів передвоєнних і часів повоєнних є очевидно також причина, — чому присутні тут в великому числі українські націоналісти говорять дещо відмінною мовою, ніж те робили їх попередники, от хоч в австрійському парламенті. Коли в австрійському парламенті виступав пан Кость Левицький, ставлячи автономістичні бажання поділу Галичини, то він тоді декларував лояльність державі. Тепер його наступник пан Дмитро Левицький або пан Паліїв, хочаби утриматися на поверхні політичного життя в змінених політичних умовах не можуть уже явно декларувати вам лояльність. Вони мусять складати свої так звані принципові застереження, принципові декларації. Інша річ, що ті їхні принципові декларації призначені тільки для цієї трибуни, а ця трибуна, як відомо, не надто часто служить для маніфестування політичної правди й широти, бо знаємо (голос: то мова на експорт). Я вас не перепиняв, маю чотири хвилини часу. Знаємо, що коли з цієї трибуни (голос на лавах українських: ви говорите мовою українських націоналістів, ви підшиваєтеся під українців. Ви хочете утриматися на поверхні). Та не забирайте у мене часу. Знаємо, що коли з цієї трибуни міністр говорить про мир, то думає про війну. Отже така сама історія з панамі з УНДО, коли вони говорять про війну, з польським урядом, то одночасно думають про умови миру. (Голос на українських лавах: ви лизали царські чоботи). Ні, не брешіть, пане, я сидів у царській в'язниці.

Отже, я хотів заявити, що в нинішній історичній добі боротьба за визволення поневолених народів, де вона виявляється, то є виразно відосередня сила, то вже не є шукання компромісових шляхів, то не є навіть боротьба за співжиття на основах рівності, то є виразно революційна сила. І коли пан Паліїв тут нарікав, що не вважаючи на гарні слова, санація нічого не робить для розв'язання національної

проблеми, то на те є одна відповідь — буржуазний уряд не годен розв'язати національного питання — не тільки тому, що не хоче, а також тому, що не може, що об'єктивно не має сили його розв'язати. Потім я хотів заявити, що боротьба українського народу за вільність, то є властиво в суті своїй класова боротьба, бо то є боротьба за визволення безземельних і малоземельних українських селян (Гомін). В переважній частині наш нарід то є безземельні й малоземельні, панове послі, і я говорю про це для того, щоб підкреслити найважливішу для мене річ, а саме ту, що боротьба за визволення українського народу залежить від класової боротьби, є тісно з нею сполучена. Коли пан Стронський в листопаді обстоював анексію земель українських до Польщі, то лякав український нарід, що в противному разі на тих землях були б більшовики. Досвідчений політик п. Стронський, цілком очевидно, зовсім не зорієнтований в українських справах. Українського народу не можна лякати більшовиками, український нарід можна лякати польською поліцією, український нарід, особливо трудящі українські маси знають, що більшовики дали українським селянам землю без заплати, що вони створили українську незалежну державу (гомін).

Віцепрезидент Возніцький. Пане после, прошу кінчати.

Вальніцький. Зараз кінчаю. Те, що я говорив про ставлення українського селянина до радянської спілки, мусіли б нарешті усвідомити собі відповідальні польські політики, тим більше, що те їм дуже придасться для оцінки перспектив військових походів проти Радянської спілки, що готуються в Польщі. Я читав в однім урядовім органі, що на випадок такої війни можна сподіватися, що серед українського народу збудиться полонофільський настрій, очевидно в розумінню симпатії до нинішньої буржуазної Польщі. Я повинен заявити, що такий погляд чи надія, то глузування з здорового розуму; буде зовсім навпаки. Готуючись до війни, не надійтеся на українського жовніра, бо дуже помилитеся.

Віцепрезидент Возніцький — Я не можу дозволити таких заяв. Будь ласка, кінчайте свою промову.

Вальніцький. Кінчаючи свою промову, хочу ще раз сказати, що українські маси добре розуміють, що перемога їх боротьби за національне визволення залежить від поразки капіталістів, від поразки поміщиків і буржуазії, що в їх руках політика національного гноблення є тільки знаряддя їх загальної класової політики. Від перемоги провідної для трудящих мас ідеї соціалізму залежить тепер визволення поневолених народів.

Тієї війни з перевагою капіталізму український робітник і селянин хоче, ту війну він вже провадить і на фронті цієї війни він солідарно разом з селянами й робітниками цілої Польщі мусить здобути свою перемогу.

Галицька музика

(контурний нарис)

Як і кожна інша країна, що жила із джерел селянської хліборобської та скотарської культури, Галичина зазнала й в галузі музичній те звичайне виявлення в музиці натурального господарства, яке ми звемо патріархальна народня пісня.

Процес пісенної творчості на Галичині, за часів старовинних, нічим не відрізняється від того ж таки процесу й на Великій Україні, а тому старовинні галицькі пісні належать до загально української музично-етнографічної родини. З кінця XVII сторіччя, зокрема після остаточного відходу Галичини до групи країн австро-угорської держави, помітна значна еволюція галицьких пісень в двох напрямках: з одного боку, помітна низка впливів угорського музичного оформлення, що позначилася на деяких моментах мелодійних зворотів, а також і на запозиченні деяких специфічно-угорських ритмових формул¹⁾; з другого ж боку, помітна „європеїзація“ галицької пісні, переважно, в частині симетричної побудови фактури; зворотів (зокрема кадансових) мелодійного закінчення музичної думки; надбудови додаткових до головної мелодії голосів, та все більшим та більшим визначенням мажору й мінору, замість архаїчних тонорядів. Оці, власне кажучи, сполучення трьох елементів — залишки старої етнографічної української пісні, впливи угорської музики й впливи загально-європейської музики й становлять ті специфічні музичні риси галицької пісні, що й роблять її відмінною від решти українських пісень. Поруч того, нові впливи нової культури пізніших часів знайшли своє нове перетворення в оригінальній формі галицької коломийки. Ритми коломийки, будова усієї фактури її відбивають нові ритми міської механізованої культури, нові продукційні стосунки в суспільстві. А той завше світлий і прозорий настрій, що його ми завше спостерегаємо в коломийках, свідчить за наявність певних рис вдачі галицького народу: жвавість, гумор, ясність мислення, легкість та швидкість в опануванні нових форм суспільних взаємовідносин, а через те — й нових мистецьких форм виявів тих взаємовідносин²⁾.

Зовсім відмінними шляхами пішов розвиток світської міської музичної культури в Галичині. За певних політичних обставин, церква намагалась захопити в свої руки керівництво національно-культурним рухом.

Галицька православна церква ще переховувала старі традиції „братств“, що були вогнищами національної культури. Духовні школи й семінарії ті старі традиції успадкували й, протягом багатьох десятиріч давали низку видатних рушіїв національної культури. Поруч цього, в галузі музичної творчості дуже глибоко постає проблема, так званого, „освіченого дилетантизму“, який ми бажали б відрізнити від звичайного аматорства. Ми вже не один раз робили спробу ставити це питання й на сторінках „Червоного Шляху“, зокрема говорячи за розвиток музики української³⁾. Для всієї України, включаючи й Галичину, ця проблема набуває дуже актуального значення — освічений дилетантизм в музиці країни, позбавлених політичної незалежності, пригнічених в еволюції дальшого культурного свого розвитку, такий освічений дилетантизм набуває великої соціальної ваги, якою й позначена була творчість представників освіченого дилетантизму в таких випадках. Він бо стає знаряддям виявлення назбираних сил, знаряддям опанування, через музично-звукову стихію, життя своєї країни та спрямування її культури на певний шлях. Так було із творцями Флорентійської музичної драми, із творцями комічної опери у Франції, з російським дилетантизмом в 20 — 30 р.р., і 60 р.р. минулого сторіччя.

Галицькі духовні школи мимохіть мусіли зосередити саме в своїх стінах рушіїв національної музичної течії — поперше, лише тут була легалізована нац. культура, в одязі релігійному як „найбезпечнішому“; подруге — лише тут було систематизоване музичне виховання й музична освіта, хай хоч і в культових лише формах; потрете — інстинкт національного самозахисту цілком природно скеровував увагу саме на національний музичнокультурний матеріал; почетверте — в наслідок захисності, легальності форм саме

¹⁾ Як на чудовий приклад цього можемо, вказати відому пісню „Ой, сусідко“, зокрема у виключно-талановитій обробці Левка Ревуцького.

²⁾ Див. нижче цитовані праці Шухевича, Колеси та ін.

³⁾ Див., наприклад, ч. II, р. 1927, нашу статтю, стор. 225 — 242.

музичного мистецтва, як найбільш „аполітичного“, до нього звертаються як до найбільш незайманого національного джерела, бажаючи перетворити на знаряддя національного самовизначення, самозахисту, а часом і на знаряддя притамання нац. руху, позбавлення його революційних ознак. Все це чудово розуміли в обох таборах, де точилася боротьба, й звідси — заборони концертів національної музики, з одного боку, й завзяте втілення її в різноманітні форми культурного побуту, з другого боку.

Такі основні преміси до зосередження рушійних сил галицької музичної культури, аж до останнього часу. До того ж треба додати, що конституційні умови австрійського державного ладу все ж таки більш сприяли можливостям українського народу розвивати свою національну культуру, ніж умови царату (чи польського фашизму), а тому вона й стала, на деякий час, за центр національної культури для усієї України взагалі. Зазначені вище передумови сформували також і певне обличчя галицьких композиторів XIX сторіччя, обличчя, яке можна вважати дуже типовим. Перш за все, всі ті галицькі композитори, перш за все обов'язково музично-громадські діячі, навіть більш — музично-мистецькі, бо вони не обмежуються тільки музикою, а беруть активну участь і в творчості театральній, і в творчості літературній. Далі, вони переважно — хорові композитори, а одночасно й — організатори та диригенти хорів. Тут, крім тих природних причин, які ясно випливають із того, що виховані на культовій музиці галицькі композитори були найбільш об'єднані у формах вокальних, треба ще згадати й за те, що хорові об'єднання чимало сприяють колективізації, стають легальними формами скупчень та поєднань суто громадських. Нарешті, не можна не оминати ще й того побоювання втратити саме національний, в даному разі — етнографічний кольорит, що він безсумнівно був би зіпсований під могутніми впливами інструментової музики, тим більше, що національної інструментової музики у вищих формах не було, а загально-європейська досягла високого інтернаціонального розвитку, й впливала суто нівелюючи. Все це відбивалось й на формальній структурі творів галицьких композиторів. В частині обробки народних музичних тем, можна спостерегти завзяте бажання зберегти, якомога повніше, первісний етнографічний кольорит, а в частині відтворення власних музичних тем спостерегаємо бажання надати їм зворотів, що зробили б ті теми подібними до народніх. В решті ж структурної побудови помічаємо великий вплив семінарської музичної школи — елементи силлябичної побудови ритмових формул; елементи офіційної гармонії, призначення якої тільки супроводити, акомпанювати, не виходячи поза межі простіших акордів; іноді маємо короткі прелюдії, інтерлюдії, постлюдії, іноді навіть і з модуляціями в найближчі лади; церковні звороти кадансів, які стали впливати, згодом, і на звороти мелодії, примітивна двохколінна форма, з обов'язковою майже репрізою другого коліна; квадратність побудови усього викладу; надбання певних „улюблених послівок“, які згодом панують не тільки у одного, але й у багатьох композиторів. Треба також згадати, що більшість настроїв в тих піснях — сентиментально-мрійні, суто-споглядальні, з певним ухилом до мінору. Останній починає панувати, як певний „стиль“ не тільки з причин ідеологічних (сум за рідну національну культуру), але значно більш з причин — технологічних: — музичний народний матеріал, збудований в старовинних натуральних ладах почали втискувати в формули гармонійного акордового стилю, а звідси й пристосування того матеріалу до мінору, він бо найближчий (проте, тільки на перший і поверховий погляд) до старовинних народніх ладів.

Перебуваючи в європейському оточенні, галицькі композитори не змогли уникнути його впливів, хоч як би старанно вони їх уникали. Ті впливи позначилися — в німецькому одязі ритмової, гармонійної та логічної структури та в італійських ухилах мелодії власних творів, навіть і на народні теми.

Проте, галицька музика XIX сторіччя увійде в історію України, як яскрава й важлива сторінка, а соціологові вона дає багатющий матеріал для вивчення соціальних функцій музики, бо тут найважливіше її значення, і з цього боку те значення не тільки в минулому, але й в сучасному, й в майбутньому.

Ми вважаємо за потрібне згадати тут деякі прізвища композиторів, що репрезентують початкову добу галицької культурної музики. Серед них найвидатніші: Михайло Вербицький (1815—1870). Іван Лаврівський; Остап Нижанківський (десятиріччя з дня смерті його ми відзначаємо цього року), що робив цікаві спроби дати національну інструментову музику; Анатоль Вахнянин, автор опери „Купало“, що її має поставити Харківський оперний театр; Віктор Матюк, видатний музичний критик, автор цілої низки українських оперет; нарешті Ісидор Воробкевич (1836—1903), видатний буковинський письменник та композитор, який вже помітно залишає старі дилетантські риси й намагається вийти на широкий культурний шлях.

Воробкевич є начеб то межа двох смуг в еволюції розвитку галицької музики. Прийшли нові суспільні взаємовідносини й разом з ними прийшли нові суспільні настрої нових суспільних прошарувань. Галицька селянська культура здибається з міською капіталістичною культурою, яка, перемагаючи, все механізує й нівелює. Ця криза в суспільстві викликає й кризу в настроях передової її частини. Жорстоко переживає цю

кризу й галицька інтелігенція, в наслідок тих соціальних заперечень. В мистецькій творчості та криза знайшла свій певний відбиток. Знайшла вона його й в музиці — в особі Дениса Січинського (1865—1909). Вся історія Дениса Січинського, його бурхливе, розхристане життя, його важка самотня смерть дають виключно повну картину характерної особи переходового часу, що відбився з страшенною силою на тому „жиляному начинню“, в який влило таку скажену хуртовину. Це позначилося й на творчості Січинського — гарна музична освіта, велика музична вдача, великі й доцільні творчі заміри, але — з тих поривань не виходить тих наслідків, на які чекає сам композитор! Не дивлячись на оперу „Роксолана“, вокально-оркестрові твори (як, прикладом, чудове „Лічу в неволі“, до слів Шевченка), все ж слава Січинського в мініатюрах, на взірць „Як почуєш в ночі“, „Даремне пісне“ тощо.

Проте, Січинський є вже показчик нового часу, що приніс із собою благодійні позитивні наслідки для дальшого розвитку галицької музики. Ми маємо на увазі її сучасний стан, маємо на увазі творчість її сучасних репрезентантів, а саме творчість Станіслава Людкевича й Василя Барвинського. Тут ми вже присутні при витриманому, удосконаленому й свідомому утворенні тих нових форм галицької музики, які нададуть їй європейського та всесвітнього значення. З останніх років маємо ми цілу низку інструментальних та зокрема камерних творів — сонати, тріо, дрібні речі тощо. Самий же останній час приносить нам докази бажання опанувати великий монументальний стиль — я маю на увазі грандіозний „Заповіт“ Барвинського. Зростає й оркестрова музика, що чим-раз більш набуває рис симфонічного динамізму („Реподія“ Барвинського).

Високого удосконалення досягла в Галичині музична наука, зокрема ж — музична етнографія. Ця галузь української музики має в Галичині репрезентанта з усесвітнім ім'ям — я маю на увазі Філярета Колесу, найвидатнішого музичного етнографа України, нашу красу й гордість. Так праці самого Колеси, як і взагалі вся музично-етнографічна робота Галичини мають значення далеко ширше, ніж тільки національне. Тут треба згадати за роботи Ф. Колеси — „Гуцульські мелодії“ (в праці Шухевича); „Ритміка українських нар. пісень“; „Мелодії укр. нар. дум“; „Варіанти мелодій укр. нар. дум“; „Мелодії гаївок“; „Про музичну форму укр. нар. пісень з Поділля, Комишини й Підлісся“; та бач. інш.

Закінчуючи наш нарис, не можна не згадати й наших стосунків з музичною культурою Галичини. Вище згадувалось за підготовку опери Вахнянина; крім того, Всеукраїнське Радіомовлення весь час систематично (3—4 рази на місяць, знайомить Радянську Україну з галицькою музикою. В даний момент в Харкові працюють постійно галицькі артисти — Голинський (тенор-співак) та Рудницький (композитор, диригент, піаніст). Останніми часами Голинського запрошено на гастролі до Москви у Великий театр.

Крім цих постійних робітників, Радянська Україна ознайомилася з галицькими музикантами і в гастрольному порядку. В сезоні 28/29 р.р. по Україні влаштував Укрфільм концертну подорож композитора Барвинського й члеста Бережницького, з творами галицьких композиторів. В симфонічному концерті Укрфіла виконувалися твори Барвинського, також і в попередньому сезоні, коли виконували „Заповіт“ Барвинського. Кінець поточного сезону був позначений гастрольми відомої галицької піаністки Любки Колеси, подорож якої по Радянській Україні знайшла такий відгук в радянському суспільстві, що перетворилася на велике музичне свято, зокрема в Києві та Харкові. Останніми часами цілковито налагоджуємо постачання творів галицьких композиторів на Радянську Україну. А також і взаємне постачання Галичині наших творів.

Але за найвиразніший вияв ставлення Радянської України до галицької музичної культури треба вважати чудові „Галицькі пісні“ одного з найвидатніших сучасних українських композиторів Левка Ревуцького (видання Книгоспілки — „Музична бібліотека № 8). Цей опус 14 нашого славного музики має 8 пісень: „Червона ружа трояка“, „Ой сусідко, сусідко“, „Я в кватиронці сiju“, „Моя мила премила“, „На вулиці скрипка грає“, „Як ми прийшла карта“, „Ох, і зажурились стрільці січові“ та „Іхав стрілець на війноньку“, Залишивши головну мелодію в її недоторканім вигляді, композитор дає їй чудового, високо мистецького оформлення, використовуючи найрізноманітніші засоби сучасної техніки (зокрема у частині гармонійній) й надзвичайно яскраво зробивши фортепіанову частину, виявивши глибоке знання цього інструменту. Прозора, динамічна „Сусідка“ сперечається з насиченим *funèbre* „Зажурились стрільці“, як і кольоритна „Скрипка“ конкурує з глибоко вдумливою „Як ми прийшла карта...“ Цей опус Ревуцького є великий внесок у світову музичну літературу, й найкраще демонструє глибоку нерозривну єдність двох штучно розрізнених країв єдиної України...

Так поступово і вперто зростає міцний музичний культурний зв'язок двох берегів України, руйнуючи штучні обмеження та кордони, утворюючи міцну єдину українську музичну культуру, майбутній розквіт якої буде забезпечений живленням з обох її коренів.

Проф. Я. Полфьоров